

JOURNAL OF BALKAN AND BLACK SEA STUDIES

Year 6

No: 10 | June 2023

Journal of Balkan and Black Sea Studies

Year 6, Issue 10

June 2023

e-ISSN: 2667-470X

editors

Editor in Chief and Owner

Mehmet HACISALİHOĞLU, Prof. Dr.,
Ludwig-Maximilians-Universität Munich
Chair of Turkish Studies
Yıldız Technical University,
Department of Political Science and International Relations

Managing/Section Editors

Bulgaria, Romania:

Responsible Director: Cengiz YOLCU, PhD cand., Istanbul 29 Mayıs University

Former Yugoslavia:

Jahja MUHASILOVIĆ, PhD., International University of Sarajevo

Greece, Cyprus:

Deniz ERTUĞ, PhD., Istanbul

Albania, Kosovo:

Fatih Fuat TUNCER, Assoc. Prof. Dr., Istanbul Gelişim University

Caucasus, Russia:

Keisuke WAKIZAKA, Assist. Prof. Dr., Istanbul Gelişim University

Secretary

Zeyneb GÖKÇE (YTU BALKAR Assistants)

Editorial Board

- Chair:** Mehmet HACISALİHOĞLU, Prof. Dr.,
Fuat AKSU, Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University
Isa BLUMI, Prof. Dr., American University of Sharjah
Cengiz ÇAĞLA, Prof. Dr., Yıldız Technical University
Ali ÇAKSU, Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University
Bilgin ÇELİK, Assoc. Prof. Dr., Dokuz Eylül University
Krisztián CSAPLÁR-DEGOVICS, Dr., Research Centre for the Humanities, Budapest
Neriman ERSOY-HACISALİHOĞLU, Assoc. Prof. Dr., Istanbul University
Ayşe KAYAPINAR, Prof. Dr., National Defence University
Levent KAYAPINAR, Prof. Dr., Ankara University
Elçin MACAR, Prof. Dr., Yıldız Technical University
Çiğdem NAS, Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University
Ali Fuat ÖRENÇ, Prof. Dr., Istanbul University
Nurcan ÖZGÜR-BAKLACIOĞLU, Prof. Dr., Istanbul University
Esra ÖZSÜER, Assoc. Prof. Dr., Istanbul University
Laçın İdil ÖZTİĞ, Assoc. Prof. Yıldız Technical University
Milena PETKOVA, Assoc. Prof. Dr., Kliment Ohridski University, Sofia
Cevdet ŞANLI, Assist. Prof. Dr., Yıldız Technical University
A. Gül TOKAY, PhD., Istanbul/London

International Advisory Board

- Vermund AARBAKKE (Assist. Prof. Dr., Aristotelian University of Thessaloniki)
Fikret ADANIR (Prof. Dr., Bochum)
Yıldırım AĞANOĞLU (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
Bülent AKYAY (Assist. Prof. Dr., Trakya University)
Giorgi ANCHABADZE (Prof. Dr., Ilia State University, Tbilisi)
Andrey ANDREEV (Prof. Dr., Veliko Tarnovo University)
Ali ASKER (Assoc. Prof. Dr., Karabük University)
Mustafa AYDIN (Prof. Dr., Kadir Has University)
Mustafa AYDIN (Prof. Dr., İstanbul University)
Ayşegül AYDINGÜN (Prof. Dr., Middle East Technical University)
Aydn BABUNA (Prof. Dr., Boğaziçi University)
Evgeniy BAHREVSKIY (Dr., Russian Cultural and Natural Institute, Moskva)
Bojan BALKOVEC, (Assoc. Prof. Dr., Ljubljana University)
Evren BALTA (Assoc. Prof. Dr., Özyeğin University)
Tsira BARAMIDZE (Prof. Dr., I. J. Tbilisi State University)
Nikica BARIĆ, (Dr. Croatian Institute of History)
Boban BARIČEVIĆ, (Dr., University of Montenegro)
Milivoj BEŠLIN, (Dr., Belgrade University)
Kemal BEYDİLLİ (Prof. Dr., Istanbul 29 Mayıs University)

Ourania BESSİ (Dr. Birmingham University)
Yuliya BİLETSKA (Dr. Erciyes University)
Faruk BİLİCİ (Prof. Dr., INALCO, Paris)
Bülent BİLMEZ (Prof. Dr., İstanbul Bilgi University)
Nuray BOZBORA (Prof. Dr. Marmara University)
Nazım CAFEROV (Assist. Prof. Dr., Azerbaijan State Economy University)
Zdenko ČEPIĆ, (Prof. Dr., Institute of Contemporary History -Slovenia)
Tihomir CIPEK, (Prof. Dr., Zagreb University)
Merab CHUKHUA (Assoc. Prof. Dr., I. J. Tbilisi State University)
Konrad CLEWING (Dr., Südost-Institut, Regensburg)
Ahmet CONKER (PhD., Yıldız Technical University)
Mitat ÇELİKPALA (Prof. Dr., Kadir Has University)
Birgül ÇOLAKOĞLU (Prof. Dr., Istanbul Technical University)
Krisztián CSAPLÁR-DEGOVICS (Dr., Research Centre for the Humanities, Budapest)
Hakan DEMİR (Dr., Sakarya University)
Birgül DEMİRTAŞ (Prof. Dr., TOBB Economics and Technology University)
Ayşe DIETRICH (Prof. Dr., International Journal of Russian Studies)
Ljubodrag DIMIĆ, (Prof. Dr., Belgrad University)
Margarita DOBREVA (PhD., Institute for Balkan Studies, Sofia)
Feridun M. EMECEN (Prof. Dr., 29 Mayıs University)
Halit EREN (Prof. Dr., Rumeli University)
M. Ozan ERÖZDEN (Prof. Dr., MEF University)
Rossitsa GRADEVA (Assoc. Prof. Dr., American University in
Bulgaria/Blagoevgrad)
Nevena GRAMATIKOVA (PhD., Bulgarian National Library)
Darina GRIGOROVA (Prof. Dr., Sofia University)
Abdurrahman GÜMÜŞ (Dr., Yıldız Technical University)
Abdullah GÜNDOĞDU (Prof. Dr., Ankara University)
Sadriye GÜNEŞ (Assoc. Prof. Dr., İstanbul University)
Fuat HACISALİHOĞLU (Assist. Prof. Dr., Ordu University)
Ali HÜSEYİNOĞLU (Assoc. Prof. Dr., Trakya University)
Nedim İPEK (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University)
Toğrul İSMAYIL (Prof. Dr., Sütçü İmam University)
Mümin İSOV (Assist. Prof. Dr., Trakya University)
Husnija KAMBEROVIĆ, (Prof. Dr., Sarajevo University)
Tomasz KAMUSELLA (Assoc. Prof. Dr., The University of St Andrews)
Ertuğrul KARAKUŞ (Assoc. Prof. Dr., Kırklareli University)
Ayşe KAYAPINAR (Prof. Dr., National Defense University)
Levent KAYAPINAR (Prof. Dr., Ankara University)
Özkan Özer KESKİN (PhD., Ordu)
Machiel KIEL (Prof. Dr., Bonn)
Hakan KIRIMLI (Prof. Dr., Bilkent University, Ankara)
Markus KOLLER (Prof. Dr., Bochum University)
Işık KUŞÇU (Assoc. Prof. Dr., Middle East Technical University)
Şule KUT (Prof. Dr., Okan University Istanbul)
Elçin MACAR (Prof. Dr., Yıldız Teknik University)
Hans Georg MAJER (Prof. Dr., Munich)

Mirjana MARINKOVIĆ (Prof. Dr., Belgrade University)
Admir MULAOSMANOVIĆ (PhD., International University of Sarajevo)
Mirela MURGESCU (Prof. Dr., Bucharest University)
Ghia NODIA (Prof. Dr., Ilia State University, Tbilisi)
Hasan OKTAY (Assoc. Prof. Dr., Uluslararası Vizyon University, Gostivar)
Mehmet Akif OKUR (Prof. Dr., Yıldız Technical University)
Mehmet ÖLMEZ (Prof. Dr., Istanbul University)
Gencer ÖZCAN (Prof. Dr., Istanbul Bilgi University)
Kader ÖZLEM (Assoc. Prof. Dr., Uludağ University)
Enriketa Papa PANDELEJMONI (PhD., Tirana University)
Ivan PARVEV (Prof. Dr., Sofia Kliment Ohridski University)
Antoni PEHAR (PhD., Sarajevo)
Spyridon PLOUMIDIS (PhD., National Kapodistrian University of Athens)
Lyubomir POZHARLIEV (Dr. phil., Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig)
Radmila RADIĆ, (PhD., Institute for Recent History of Serbia)
Mihai Sorin RADULESCU (Prof. Dr., Bucharest University)
Florian RIEDLER (Dr. phil., University of Leipzig)
Biljana RISTOVSKA-JOSIFOVSKA (Prof. Dr., Institute of National History,
Skopje)
Stefan ROHDEWALD (Prof. Dr., University of Leipzig)
Orlin SABEV (Prof. Dr., Institute for Balkan Studies, Sofia)
Georgios SALAKIDES (Assoc. Prof. Dr., Thrace Demokretus University,
Komotini)
Abdullah SAYDAM (Prof. Dr., Erciyes University)
Oliver Jens SCHMITT (Prof. Dr., University of Vienna)
Oleksandır SEREDA (Assist. Prof. Dr., Odessa)
İbrahim SEZGİN (Prof. Dr., Edirne)
S. Akşin SOMEL (Assoc. Prof. Dr., Sabancı University)
Ali Emre SUCU (Assist. Prof. Dr., Ankara University)
Ilira SULO (Prof. Dr., University of Tirana)
Oktay F. TANRISEVER (Prof. Dr., ODTÜ)
Abdullah TEMİZKAN (Prof. Dr., Ege University)
Ljubinka TRGOVČEVIĆ (Prof. Dr., Belgrade University)
Zaza TSURTSUMIA (Prof. Dr., Queen Tamar University, Tbilisi)
Tsvetelina TSVETKOVA (PhD., Sofia)
Ömer TURAN (Prof. Dr., Middle East Technical University)
Fatma Sel TURHAN (Assoc. Prof. Dr., Istanbul Technical University)
Novica VELJANOVSKI, (Prof. Dr., Macedonia)
Anđelko VLAŠIĆ, (PhD., Croatian Institute of History)
Zeynep ZAFER (Prof. Dr., Ankara University)

General Information

Journal of Balkan and Black Sea Studies is an interdisciplinary refereed journal focusing on the humanities and social sciences of the Balkan countries and the former Soviet republics. The journal welcomes contributions in the fields of history, economics, politics, international relations, culture, art, geography, literature, theology, ethnography and environmental sciences. The idea behind this initiative is to extend a cross-cultural and cross-disciplinary approach over issues of regional importance. Under this light, the journal aspires to act as an academic forum for scholars in historical as well as contemporary context on a wide range of cross-regional issues and to provide the epistemological framework for a comparative investigation, which would enhance our understanding of the Balkan, and Black Sea societies, politics and communities. Furthermore, manuscripts connecting the region with wider scopes, such as technological applications, will be also considered.

The journal is published online with two issues per year (June and December) commencing in 2018 and themed issues are anticipated. Submitted manuscripts should be original and not published or under consideration for publication elsewhere. Their length should not exceed 8.000 words. The manuscript will be subject to anonymous peer-review by at least two members of the scientific committee. The use of graphics and images in colour is encouraged and not subject to limitations (within reason). However, it is the responsibility of the individual authors to acquire copyright permission if needed. The language for manuscripts is English and Turkish. Articles, other than in English or Turkish, will be occasionally accepted. Articles must have an abstract of up to 150 words in English.

Indexes and Platforms: ISI, DRJI, ASOS, Cite Factor, H-Soz-Kult, H-Net, WorldCat, ResearchGate, WZB, academia.edu.

Copyright@2022 by BALKAR

Design and Page Setting

Cengiz Yolcu

Conditions of Publication

Guidelines for Submission: Each issue will include articles, review essays, and shorter book reviews. All articles are to be submitted in electronic form to the journal editorial board at <http://dergipark.org.tr/balkar>. Submissions are to be up to 8,000 words in length and may be accompanied by footnotes and a bibliography. Transliterations will be kept to a minimum, and when used will follow the standard adopted by the appropriate scholarly bodies in the respective language areas. Articles are expected to be written in English though submissions in other languages can also be considered. Review essays are to be up to 4,000 words in length. They may review one or more books and may also focus on multiple works of a single author, works in a series, or publications around particular historical sources. Book reviews are to be 1,000 words in length.

Review of Submissions: All submissions are evaluated through a double-blind review process and include review both by editorial board members and external reviewers. *Publishable Copy:* Articles are to be submitted via electronic means in Word format and accompanied by a copy in pdf format. The pictures and figures should be sent separately in 200 dpi resolution in tif format.

General Style Rules: 1. The text must be formatted with 1.5-inch margins and be double-spaced. 2. A separate cover sheet must be included with the manuscript title, author's name, ORCID iD Number, professional affiliation, complete mailing address and telephone number. 3. A short abstract of 70-100 words in English (including also five key words) should accompany the article. 4. Capitalization: authors should be consistent in their use of capitalization. 5. Italics: the titles of works and periodicals should normally be italicized. Foreign words should also be italicized. 6. In general, foreign words and phrases, both in main text and footnotes should be provided in translation. All non-Roman alphabets should be transliterated according to the rules of international transliteration. 7. All articles should include footnotes. 8. All articles should have a bibliography at the end of the article. 9. Illustrations, tables, maps and figures must be numbered consecutively in the text and captions identifying the source of any image or data should be used. Figure title: below the picture; Table title: above the table. 10. For further reference, The Chicago Manual of Style Online (<http://www.chicagomanualofstyle.org>) is recommended.

Editorial Office Contacts

Journal Website: <http://dergipark.org.tr/balkar>

Postal address:

Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu

Yıldız Technical University,

Davutpaşa Campus, İİBF,

34220 Esenler, Istanbul-Turkey

e-mail: mhaci@yildiz.edu.tr

Tel: +90212383 68 33

Contents

Research Articles

11-28

Effects of the Conversion of Timars to *Mukataa* in Crete on Ottoman Budget Balance and Revenues Accruing to Treasury

Ayşe Nühket Adıyeke, Prof. Dr. (retired),
Mersin University, Mersin

29-54

İşkodra' da Reji Şirketi ve Tütün Kaçakçılığı, 1885-1910

Doğukan Oruç,
Istanbul 29 Mayıs University, Istanbul

55-69

Pinelopi Delta – İon Dragoumis: Talihsiz bir Aşk Hikayesi

Alexandra Marina Dapoudani, PhD.,
Ankara University, Ankara

71-99

NATO'nun Genişleme Politikası, Kafkasya ve
Türkiye ile İlişkiler

Yıldız Deveci Bozkuş, Prof. Dr.,
Ankara University, Ankara

Research Notes

101-109

Girit Örneğinde Müslüman Olmanın Ön Koşulu: Sünnet

Nuri Adıyeke, Ph.D.,
Mersin University, Mersin

Editorial

Journal of Balkan and Black Sea Studies is an Istanbul-based journal aiming at strengthening academic exchange among social scientists from Turkey, the Balkans, the Caucasus and Eastern European countries. We started the journal in 2018 and have published nine issues until now. The tenth issue includes four research articles and one research note / short article.

The first article of the issue titled “Effects of the Conversion of Timars to *Mukataa* in Crete on Ottoman Budget Balance and Revenues Accruing to Treasury” by *Prof. Dr. Ayşe Nükhet Adıyeye* discusses the process of transformation of the Ottoman timars to *mukaatas* on the island of Crete until 1705. She utilizes three Ottoman registers from the second half of the 17th century.

The second article of the issue titled “İşkodra’da Reji Şirketi ve Tütün Kaçakçılığı, 1885-1910” (The Régie Company and Tobacco Smuggling in Shkodra, 1885-1910) by graduate student *Doğukan Oruç* deals with Tobacco Régie Company in Schkoder against the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. He shows that the establishment of the Tobacco Régie Company in Schkoder met local resistance particularly by the small tobacco producers and traders. According to the author, this caused also the rise of tobacco smuggling in the region.

The third research article of the issue titled “Pinelopi Delta - Ion Dragoumis: Talihsiz bir Aşk Hikayesi” (Pinelopi Delta - Ion Dragoumis: An Unfortunate Love Affair) by *Dr. Alexandra Marina Dapoudani* deals with the famous Greek writer of children literature and her platonic love with the politician Ion Dragoumis. The author shows that they never had the opportunity to come together and their love remained as a spiritual love. Then Ion Dragoumis was murdered in 1920. In the end Pinelopi committed suicide during the Second World War.

The fourth research article of the issue titled “NATO’nun Genişleme Politikası, Kafkasya ve Türkiye ile İlişkiler” (NATO’s Enlargement Policy, Relations with the Caucasia, and Turkey) by *Prof. Dr. Yıldız Devoci Bozkuş* discusses the enlargement policy of NATO and its effects on the Caucasus and Turkey. According to the author the enlargement policy of NATO was perceived as a destabilising factor in the region and caused discussions and conflicts such as the conflict between Russia and Ukraine.

The fifth and last article of the issue is a short article (research note) titled "Girit Örneğinde Müslüman Olmanın Ön Koşulu: Sünnet" (Circumcision, Prerequisite for Being a Muslim: The Example of Crete) by *Assist. Prof. Dr. Nuri Adıyeko*. The article focuses on the circumcision among the Muslim population (the newly converted men) on Crete during the 17th and 18th centuries. The author utilizes different Ottoman sources to show the attitude of the Cretan Muslims towards circumcision.

I would like to thank the editorial board members of our journal, especially *Cengiz Yolcu*, for their hard work and contributions to this issue. I also thank the authors of the articles and all the referees for their precious efforts during the evaluation process of the articles.

Mehmet Hacısalihoğlu, Prof. Dr.

Editor in Chief

Effects of the Conversion of Timars to *Mukataa* in Crete on Ottoman Budget Balance and Revenues Accruing to Treasury

Ayşe Nühket Adıyeke*

Abstract:

Crete became part of the Ottoman territory in mid-17th century. This was a period of transformations in the Ottoman system during which the traditional institutions, underwent significant changes. Three registries (tahrir) were compiled on the island of Crete. The first registry was compiled in 1650 before the conquest of Candia. In this registry, which exactly reflected the Ottoman classical registry tradition, the timars of the sultan, the beylerbeyis, vakıf lands and private property plots as well as timars of the zeamet holders and sipahis were registered. After Crete was brought completely under the Ottoman rule, a new registry was made on the island in 1670, and quite different timar and tax regulations were implemented. For 30-35 years following the conquest of the island mukataas gradually expanded to the detriment of the timars. Finally in 1705, this expansion was concluded when all timars became mukataas and as such part of havass-ı hümayun while some of the zeamets were maintained. In our study, we will examine this process where timars evolved into mukataas based on registry books, financial records and the religious records of Crete, in order to see it in terms of the revenue provided to the central treasury.

Keywords: Crete, Ottoman conquest, Timar, treasury

* Prof. Dr., Mersin University (retired), ORCID ID: 0000-0002-6088-7737;
e-mail: nukhetadiyeke@gmail.com

Introduction

The term '*mukataa*' (Ar. the amount determined, *kat*', *maktu*) denotes the amount agreed on as per contract between two parties, and from the 17th century on has been used in Ottoman public finances to indicate the unit of taxation subject to tax-farming. In a wider financial framework, *mukataa* is a source of revenue belonging to the government, a source of taxation providing revenue to the Treasury or the privilege of the government to purchase. Some examples would be tax revenues of the government from customs and *ih̄tisâb*, revenues from government enterprises such as salt pans, *mumhanes* (candle manufactories) and *başhanes* (places where the heads and feet of sheep are sold), and monopolistic purchasing privileges from gold and silver mines. Revenues from production and trade of all branches of the economy as well as all taxes¹ constitute the *mukataa* units. *Mukataa*, which is the subject of tax-farming is defined as the financial unit which represents and denotes the aggregation of a number of tax sources that are either close to each other spatially or are of similar content, appraised as an annual amount of cash revenue by the Treasury.² Revenues from taxes or enterprises belonging to the government are treated as *mukataa* units, either individually or in packages combining similar elements.

In general, there is an inverse relationship between the number of revenue sources contained within a *mukataa* unit and the geographical area it covers.³ In other words, the higher the number of taxes and dues, the smaller the geographical area it covers, whereas a *mukataa* unit consisting of a single tax type, such as tobacco dues or coffee dues would cover a wide geographical area, sometimes extending so far as to encompass all Mediterranean port cities.

An important factor taken into account in the formation of *mukataa* units is the minimization of taxation costs. Thus, rather than having a number of officials each responsible for collecting a different type of tax in a small geographical area, all these different taxes are combined in one

¹ *Avarız* and *cizye* taxes are not included in the *mukataa* units. However, M. Genç notes that in some regions there existed rare examples where the said taxes were also included in *mukataas* in order to minimize the cost of tax-collection. See, Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı," *Osmanlı Maliyesi*, vol. 1, ed. M. Genç, E. Özvar, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), 60.

² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 101.

³ Genç, "Mukataa," 58

package and placed under the responsibility of a single official or tax-farmer.

The late Mehmet Genç notes that annual revenue derived by the Treasury from a single *mukataa* ranged from a few hundred *akçes* to 10-20 million *akçes*, and that the geographical area covered by a *mukataa* varied between a single village or hamlet to a *kaza* or *sanjak* or even a few *eyalets*.⁴

Effects of the Conversion of Timars to Mukataa in Crete

In Crete, the *mukataa* units started to be formed with the start of the Ottoman era. Immediately after the Ottoman conquest an office of *defterdar* with independent budget was established, with staff consisting of an accountant, a *ruznameci* (chronicler), an official dealing with *mukataas* and a *baki kulu* (official in charge of determining and collecting unpaid taxes). *Defterdar* was authorized to give out the *mukataas* for tax-farming, collect the revenues, make the payments, and was responsible for preparing the ledgers and their summaries and sending them to the Empire's capital at the year's end. As Crete was an important trade and transportation centre, its *mukataas* also fell within the realm of central *mukataas* such as those of olive oil, soap, coffee and beeswax. However, all other revenues pertaining to the island were registered with the Cretan treasury under the jurisdiction of the *defterdar* of Crete and were locally organized and directed as decentralized *mukataa* units.⁵

The issue of who collects the revenue from the source of revenue that has been defined as *mukataa* is accompanied by the issue of who manages the said *mukataa* and/or the method to be employed in its management. During the classical era, the *timar* system served a double purpose, by ensuring security and protection of the source of taxation, i.e., the local inhabitants, overcoming the difficulties of bringing the tax in kind to the capital of the Empire and at the same time fulfilling the need for soldiers locally. However, at the end of the 17th century, the Ottoman Treasury, in an effort to provide a solution to the financial crisis it was faced with and to meet its increasing cash needs, developed a new method for the sale of its tax revenues. *İltizam* ensured the tax income to

⁴ Genç, "Mukataa," 58

⁵ Ayşe Nükhet Adıyeke, "18. Yüzyılda Girit Mukataaları," *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri*, cilt 2 (İzmir, 25-27 Nisan 2019) (İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, 2019), 11-24

reach the Treasury in cash.⁶ From then on, *emanet*⁷ or *iltizam* became increasingly dominant in the management of *mukataa*.

In the *iltizam* system, individuals with sufficient funds, obtained the privilege of collecting the taxes of a *mukataa* unit consisting of a certain geographical area or a certain tax source in return for cash payment made to the government in advance. Feeling the need to rapidly include its existing tax revenue entitlements in the cash circuit so as to meet its increasing expenses, the government allocated tax revenue collection evenly between the *timar* and *iltizam* systems, from mid-16th century on. From the 17th century on, the *iltizam* system expanded at the expense of the *timar* system, with the *dirliks* being converted to *mukataa* and being included in the *iltizam* system.⁸

The abolition of *timars* and the transfer of the lands involved to Sultan's *has* properties in early 18th century was not specific to Crete. In late 17th century, the centralized structure of Ottoman public finances had become smaller while the local structure had expanded.⁹ As a measure to counteract this, a process in the opposite direction was initiated. The rising importance of monetary economy and the replacement of *timars* by *mukataas* were part of this process. Apparently, the *timar* system could easily be disposed of when it started to harm the government's financial balances.

Mehmet Genç also notes that as the *dirliks* encompassed by the *timars* were converted to *mukataa*, the area covered by the *timar* system decreased from the 17th century on.¹⁰ Thus, "... thanks to *iltizam*, the government was able to transfer the tax revenues to the budget in cash and connect them to the budgetary expenditures that had to be incurred in cash, without having to resort to a financial organization which would be more expensive, more cumbersome and less efficient under the current

⁶ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 103-105.

⁷ Important enterprises such as mines which had to be under government control and units which were not found sufficiently profitable and thus not preferred by *mültezims* were operated with the *emanet* method. In this method, the unit was operated by a government official, called *emin* appointed by the Treasury and a certain number of government officials reporting to him. *Emin* was paid a salary by the government and was not held responsible for any losses incurred. Deniz Karaman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağındaki Mâlikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler," *biliğ*, 29(Bahar 2004): 140.

⁸ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVII. Yüzyıl)* (İstanbul, 2003), 42-44.

⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 320.

¹⁰ Genç, "Mukataa," 62.

circumstances."¹¹ So, the existing tax revenues were rapidly involved in the cash system.

On the other hand, according to the traditionally adopted procedure, the precondition for including the revenue from a *timar* or *zeamet* in the central Treasury income, was to terminate the *dirlik* characteristics and properties of the same. In other words, they had to be allocated as *havass-ı hümayun*. The *dirlik* thus allocated as *havass-ı hümayun* would be converted to *mukataa*, and its revenue would accrue as income to the central Treasury. Thus, this practice of converting *dirliks* to *havass-ı hümayun* which was relatively rare previously, became a general trend determining the conversion to *mukataa* process in the 18th century.¹² Parallel to this process, "...the government's increased economic activities and investments from early 18th century on, contributed to the formation of new *mukataas*."¹³

The same trends as elsewhere in the Ottoman Empire can be observed in Crete. During the 30-35 years following the conquest of the island, the *mukataa* system gradually expanded at the expense of the *timar* system. This development finally ended in 1705 when all *timars* were included in the *havass-ı hümayun* and converted to *mukataas*.¹⁴

Crete became Ottoman territory relatively late. Therefore, the structure of the Ottoman institutions on the island differed from the general system. However, this did not mean being completely outside the system. The first *tahrir* (census) of the island was carried out in 1650, and the taxation and *timar* systems were established. A *mufassal* and an *icmal* ledger were prepared on this basis. The *mufassal* ledger started with the *Hanya Kanunnamesi* and reflected the classical Ottoman *tahrir* tradition fully.¹⁵

In the *mufassal* ledger, the *has* of the Sultan and the *beylerbeyi* were recorded first, followed by the *vakıf* and *mülk* lands and the *dirliks* of *zaims*

¹¹ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 101.

¹² Eftal Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (1996): 39-50.

¹³ Genç, "Mukataa," 62.

¹⁴ Nuri Adıyeke & A. Nükhet Adıyeke, "Girit'in 'Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri': 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler," *Bellekten*, 299 (2020): 203-242.

¹⁵ BOA, *TT.d. 820*, Girit Mufassal Defteri 1650.

and *sipahis*, in that order.¹⁶ In the 1650 *tahrir*, 837 people were granted *timar* and *zeamet*, of which 763 were *timar* and 74 *zeamet*. The *timars* ranged from 1000 *akçes* (this is a very low figure and probably denotes a share) to 18,000 *akçes*.¹⁷ In the 1650 *tahrir*, there are no *timars* in the Laşit (Lasithi) and Milopotamu *kazas*. Candia was not included, as it had not been conquered yet. In this census carried on in accordance with traditional Ottoman *tahrirs*, the existence of private property as a Venetian legacy was recognized and the land was defined as *öşrî*.

The organizations undertaken in 1650, gives rise to the impression that the central administration would implement the *timar* system with all its components in Crete. However, the data from the Resmo (Rethymnon) registers indicate that the land tenure system met serious resistance of the inhabitants from 1651 on.¹⁸ The Ottomans tried to implement the conditions stated in the *Kanunname*, yet the land tenure system could not be implemented. From a different perspective, it can be argued that the 1650 organizations were transitory, undertaken under the conditions of an ongoing war. Indeed, after all of the island became Ottoman territory in the autumn of 1669, a new *tahrir* was made in 1670, and quite different *timar* and tax regulations were implemented. The Ottomans tried to implement their traditional land tenure system with the first *tahrir*, but had to give up after the conquest of Candia.¹⁹

The 1670 *tahrirs* led to extremely important changes on the island. This radical change had various reasons. First and foremost, the problems encountered with respect to land tenure system between the years 1650 and 1670 played a significant role. Another factor consisted of the difficulties of implementing in a newly conquered land the traditional public institutions and practices which were already generally being

¹⁶ Ersin Gülsoy, "Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti'nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları," in *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, (Haarlem & Ankara: Sota & Yeni Türkiye, 2001), 187.

¹⁷ Hasancan Eralaca, "Tahrir Defterlerine Göre Girit Eyaleti (1645-1704)," (Unpublished Master's Thesis, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2021).

¹⁸ Mehmet Ali Demirbaş, "Girit'te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Toprak Rejimi ve Mülkiyet," in *Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları*, eds. Ali İbrahim Bekraki, Wassim İbrahim Bekraki, (Trablus: Ulinoha Derneği Yayını, 2014), 14, 16.

¹⁹ Demirbaş, "Girit'te Osmanlı Yönetimi," 18.

abandoned in Ottoman territories during the last quarter of the 17th century.²⁰

The conversion of *timars* to *havass-ı hümayun* and then to *mukataa* units started at an accelerated pace with the 1670 *tahrir*. With the 1670 regulations, the *divani* taxes were abolished and land became the basis of taxation. Also, the *sipahi timarı* system was abandoned and the *zeamet* and *timars* on the island were allocated to the commanders and members of the *gönüllü*, *azap*, *farisan*, *lağımçı* regiments appointed as guards to the castles of Candia, Chania, Rethymnon, Kissamos and Ierapetra.²¹ 1561 native *ulufeli neferat* were appointed to replace the *zeamet* and *timar* holders.²² The fact that the Sultan's *has* doubled during the same period indicates that a significant portion of these *timars* were converted to Sultan's *has*. Gülsoy states that the value of Sultan's *has* on the island increased from 4,800 *akçes* to 9,500 *akçes* in 1670.²³

This new system structured in Crete within the framework of the 1670 census continued until early 18th century. In 1704-1706 (AH. 1116-1117. 1705 census from here on) a new *tahrir* was carried on on the island and certain new regulations regarding the taxes and *timar* lands in the province were adopted. In the early 18th century, *tahrirs* were conducted in other parts of the Ottoman Empire, particularly in the Balkans. A *tapu tahriri* (land registry census) was made in 1716 in Peloponessos after it became Ottoman territory again after the 1715 War.²⁴ A *tahrir* was conducted in 1719 in Chios.²⁵ The censuses conducted, and the regulations adopted in 1708 in Lesvos²⁶ are quite similar to the 1704-1706

²⁰ For discussions on this issue, see Ayşe Nükhet Adıyeke & Nuri Adıyeke, "Osmanlı Sistemi İçinde Girit Adası'nın Genel Çerçeveden Farklılıkları, Bu Farklılıkların Gerekçeleri ve Algılanış Biçimleri," in *Yeni Türkiye Dergisi, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı 1*, 66, (Mart-Haziran 2015), 1292-1297.

²¹ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması, 1645-1670*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2004), 305.

²² Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 233.

²³ Gülsoy, *Girit'in Fethi*, 302.

²⁴ For a discussion of this *tahrir*, see, Fariba Zarinebaf & John Bennet & Jack L. Davis (eds.), *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece (The Southwestern Morea in the 18th Century)*, American School of Classical Studies at Athens, 2005; For the *kanunname* prepared within this framework, see Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*, (İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1943), 326-332.

²⁵ *Sakız Kanunnamesi* dated 1720 states, "... geçen sene cezire-i merkume tahrir olundukda..." (when a census was conducted in the said island). Barkan, *Kanunlar*, 346; text of the *Kanunname*, 346-348.

²⁶ Barkan, *Kanunlar*, 334; *Midilli Kanunnamesi* dated 1709; Barkan, *Kanunlar*, 332-338.

Cretan *tahrir*. Similarly, a general *tahrir* was conducted twice in the island Naxos in the 18th century, in the years 1708 and 1720.²⁷ *Tahrirs* were also conducted due to requests from *reaya*, in Rhodes in 1711 and in Paros in 1719.²⁸ These traditional land registry *tahrirs* were continued to be conducted until much later dates. In early 18th century the *tahrirs* were conducted mainly for the purpose of determining the amount of Treasury's revenues.

In Crete too, the 1705 *tahrir* encompassed significant changes in the *timar* and land tenure systems. It indicated that the expansion of the *mukataa* system at the expense of the *timar* system had reached its peak. This change was quite important not only regarding the land tenure but also regarding the relation between the peasants and land, as the basis of the *timar* system was constituted by holdings of peasants bound to land.²⁹

We came across the grounds for the 1705 *tahrir* in an interesting document in the BOA. Cevdet Maliye catalogue, where it was stated that the *timar* holder “*neferatın bi'l-cümle mutasarrıf oldukları timarları havass-ı hümmâyûna tashih olunmak münasib ve evla olduğu...*” (it was appropriate and better to convert all *timars* held by *timar* holders to *havass-ı hümmâyûn*).³⁰ In the same document, the practical reasons were explained as, “*Girid hazinesine tabi mukataatın iradı senevi muayyen olan masarifini ihâtâ itmediğinden birkaç seneden beru tedahül kabul etmekle, bu tedahülün refi lazım olub irad-ı hazine-i mezbureye kesr ve noksan getirilmemek...*” (the revenues of the *mukataa* of the Treasury of Crete could not cover the specified annual expenses and the accrued amounts could not be paid, and this situation has to end so that the said Treasury should not suffer losses).³¹

The same document indicates that one of the objectives of the 1705 *tahrir* was to eliminate the financial burden constituted by military officials who were of no use. Indeed, according to the written decree dated 1704, the *gönüllüyan-ı yesar* and *yemin*, *azaban-ı yesar* and *yemin* soldiers at the Candia, Chania, Rethymnon, Kissamos and Ierapetra fortresses and the *çavuşs* at the *divan* of Crete, all of whom were *timar* holders could not serve and were of no use when their services were

²⁷ Yasemin Demircan, “1720 Tarihli Tahrir Defterlerine Göre Nakşa Adası’nda Yapılan Düzenlemeler ve Reâyânın Durumu,” in *Belleten*, 268 (2009): 675.

²⁸ Cevdet Küçük (ed), *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi* (Ankara: SAEMK Yayını, 2001), 39-40.

²⁹ Demirbaş, “Girit’te Osmanlı Yönetimi,” 13.

³⁰ BOA, C. ML., 612/25248 lef 1.

³¹ BOA., C. ML. no: 00612-25248-001.

required. Moreover, some of them held multiple *timars*. Based on all these, their *timars* were completely revoked.³²

The 1705 *tahrir* left only 43 villages as *zeamet* in lieu of *ulufe* to 30 janissary *agas*. These records exist in the “*Kal’a ve Müstahfızân Defteri*” registered in the 1705 *tahrir* as the third ledger. The said ledger consists of five *varaks* and the first record on it is, “*Ağâyân-ı zabıtân-ı kal’a-i Kandiye ve Hanya ve Resmo ve Kisamo ve Yerapetra...*”. Notes dated 1707, 1729, 1732 and 1733 have been added to the ledger. All 30 officials are named in the ledger which ends with the following paragraph:

Arz-ı bende-i bi-mikdar budur ki

Bâ-hatt-ı hümayûn şevket-makrûn ibkâ olunan ağâyân-ı nefer-i ‘atîk ve cedîd ve Hânya yeniçeri kâtibi ve Girid hazinesi defter emîni ve halîfesi ve Resîmo müstahfızân ve ‘azabân ve cebeciyan ve topçuyân ve kule-i âb kâtibi yalnız otuz neferin ze’âmet ve timârları defteridir ki âsîtâne-i sa’âdet hazinesinde hıfz ve bir sûreti dahi Girid hazinesine irsâl buyrulmak bâbında der devlet-i ‘aliyye tûrabına ‘arz ve irsâl olundu bâki fermân men-lehü’l-emrindir fi 25 M[uharrem] sene 1117. [19 Mayıs 1705]

The revenues from these 43 villages granted as *zeamet* to janissary *agas* vary between 10,000 and 34,735 *akçes*.

There are significant similarities with Lesvos (Midilli) with respect to the increase of *havass-ı hümayun*. The *timars* of the soldiers in Lesvos have been revoked and transferred to *ulufe* with the 1708 regulations.³³ Indeed, Barkan notes that, in 1709 the *zeamet*, *timar* and *müstahfız timars* in Midilli were transferred to *havass-ı hümayun*.³⁴ A similar process took place in Bozcaada (Tenedos) in 1701.³⁵

The 1705 census indicates that the overwhelming majority of the villages are Sultan’s *has*. Villages listed as *Sultan hassı* in the 1670 *tahrir* were registered as *hass-ı hümayûn* in the 1705 *tahrir*, while numerous

³² Nuri Adıyeke, “Girit’te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler - Gönüllüyan Zümresi,” in *XV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, vol. 4, part 3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2010), 1615.

³³ Adıyeke, “Yerli Yeniçeriler,” 1615. The example of Crete is specifically mentioned.

³⁴ For additional details, see Midilli Kanunnamesi, 1709; Barkan, *Kanunlar*, 334. Also, Midilli Sultan’s *has* registry, BOA, D. HMK. d., no: 22040.

³⁵ BOA, A. {DFE., d., no: 204.

villages were listed as *cedîd hass-ı hümayûn*.³⁶ Particularly with respect to Candia, when the *cedid hass-ı hümayuns* are taken into account, Sultan's *has* is seen to have increased by 130 %. Candia is followed by Chania where the number of *has* villages almost doubled, whereas in Rethymnon, which had the highest number of *hass-ı hümayun* villages in 1670, the increase was by 20 %. Overall the number of *hass-ı hümayun* villages increased by 74 %.

Sancak	Hass-ı Hümayun	Cedid Hass-ı Hümayun	Total
Candia	205	272	477
Chania	81	79	160
Rethymnon	254	40	294
Total	540	391	931

Table I: Number of Sultan's *Has* Villages as per the 1705 *Tahrir*

Villages denoted as *cedid hass-ı hümayun* in the 1705 ledger were listed only by their names, with no classification whatsoever in the 1670 ledger.

The 1,132 villages registered in the 1705 *tahrir* are classified as follows:

Sultan's <i>Has</i>	Vüzera's <i>Has</i>	Number of Vakıf Villages	Number of Temlik Villages	Y. Agas' Zeamet	Total
931	90	49	19	43	1132

Table II: Status of Cretan Villages as per the 1705 *Tahrir*

An important point indicated by the 1705 *tahrir* is related to the land tenure system on the island. Private property was strikingly widespread. There are even concrete examples of private property of fields. Thus, two different property systems existed side by side on the island, that of the Ottoman *miri* land tenure regime, with its *vakıf* and

³⁶ *Timars* were converted to Sultan's *has* in the previous century as well. Indeed, the number of Sultan's *has* almost doubled between the 1650 and 1670 *tahrirs*. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, 302.

temlik villages, and that of private property. Nuri Adıyeke has shown the practical solutions devised by the Ottomans to cope with the problems caused by the coexistence of these contradictory systems.³⁷ The traditional *wakıf* practice³⁸ and the granting of certain villages as *temlik* to the *pashas* who took part in the conquest of the island³⁹, coupled with the Ottoman *miri* land tenure system accentuated this dual property system.

Table III enumerates the *has* villages granted to high-level officials by the 1705 *tahrir*. All *has* villages of Candia and Rethymnon castle commanders (*kale muhafızı*) were within the boundaries of their own sanjaks, whereas most of the *has* villages of the Chania commander were in his own sanjak, with a few villages in Candia and Rethymnon.

Location →	Candia	Chania	Rethymnon	Total
Post ↓	Number of Villages	Number of Villages	Number of Villages	Number of Villages
Candia Commander	54	-	-	54
Chania Commander	2	19	3	24
Rethymnon Commander	-	-	9	9
Grambousa <i>Mirmiran</i>	-	3	-	3
Total	56	22	12	90

Table III: Number of Has Villages of Commanders as per the 1705 *Tahrirs*

We were convinced that, in order to determine the financial consequences of the 1670 and 1705 *tahrirs* where the *timars* and *zeamets*

³⁷ Nuri Adıyeke, "17. ve 18. Yüzyıllarda Girit'te Çift Başlı Mülkiyet Sistemi," 15th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH) Zagreb, July 11-15, 2022. (Unpublished draft copy)

³⁸ Nuri Adıyeke, "Osmanlı Giritinde Vakıf Köyler," Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri, ed. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, v. I, (İzmir: 2019), 343-363.

³⁹ Nuri Adıyeke, "Fatih Paşalar'ın Kendilerine Armağanı: Osmanlı Girit'inde Temlik/Mülk Köyler," *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani, Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age*, v. 6, (2018), 97-110.

were converted to *cedid hass-ı hümayun*, we should analyze the island's budgetary and *mukataa* revenues on an annual basis. We studied the *Maliyeden Müdever* ledgers and *Baş Muhasebe Girid Hazinesi* ledgers, in order to see the reflection of the said process in the budget of Crete. The result is as follows:

Date	Budget Total (akçe)	Total Revenue from Mukataas (akçe)	Percentage of Mukataa Revenues in Budget (%)	Source
H.1080/M.1670-71	21,708,286	8,377,430	38.5	MAD_d 2346 p.2
H.1082/M.1672-73	28,228,032	8,525,878	30.2	MAD_d 643 p.4
H.1084/M.1673-74	20,479,670	9,124,216	44.5	D.BŞM.GRH 2/32
R.1111/M.1700-01	20,700,721	8,036,276	38.8	MAD_d 7785 p.3
R.1112 / M.1701-02	20,340,509	8,494,442	41.7	MAD_d 4236 p.2
R.1117/M.1706-07*	24,729,695	13,049,695	52.7	D.BŞM_d 1081 p.29
R.1121/M.1709-10	21,903,481	12,446,151	56.8	MAD_d 18731 p.1
R.1122 / M.1710-11	21,890,294	12,169,534	55.5	MAD_d 18731 p.1
R.1130/M.1718-19	24,428,279	12,916,679	52.8	D.BŞM.GRH 8/94
R.1131/M.1719-20	25,653,752	13,025,732	50.7	D.BŞM.GRH 8/94
R.1132 / M.1720-21	27,353,797	15,124,507**	55.2	D.BŞM.GRH 8/84
R.1133/M.1721-22	28,191,057	15,124,507**	53.6	D.BŞM.GRH 9/36
R.1141/M.1729-30	27,866,862	15,139,506	54.3	MAD_d 9511 p.2

Table IV: The Financial Results of the Conversion of *Timars* to *Mukataa*

Let us, first of all, note that in almost all sources, budgets were made biannually. Crete's economy was based on olives and by-products. Due to natural causes and gathering methods, the yield varied hugely between consecutive years. Therefore, the budgets of Crete were biannual.

Our table shows that the percentage of *mukataa* revenues in the budgetary revenues of the island rose from 38 % in 1670 to 55 % in 1730.

Another important element of the 1705 *tahrir* was that the *harac* tax ratio on land was reduced from 1/5 to 1/7. This change had actually been on the agenda as part of the 1670 regulations as a consequence of popular complaints regarding the tax burden, but had not been implemented. This tax reduction led to a decrease of approximately 28% in the island's revenues. However, the *mukataa* revenues increased by 5 million *akçes* as a result of the conversion of *timars* to *mukataa* units by the same 1705 *tahrir*, more than compensating for this loss. With the addition of the *cedid hassı-ı hümayun* to *kadim zeamet* and *timars*, the *mukataa* revenues from *kadim mukataa* which amounted to 7,304,719 *akçes* were increased by 5,744,976 *akçes* from the *cedid has*.⁴⁰

A second dramatic change was experienced in 1720 when the *mukataas* were sold as *malikane*. As a result of this, the *mukataa* revenues reached 15 million *akçes*. *İltizam* was generally granted for a three-year period and through auction. In this system, any and all profits or losses to be incurred belonged to the *mültezim* (tax-farmer) who opted for tax collection for a given period. The minimum value of the annual revenue from the *mukataa* was determined by the Exchequer and recorded in the Treasury ledger. The maximum revenue expected to accrue in one year was determined in the auction through the competition among the bidders in pursuit of profit-maximization. The *mültezims* would evaluate the *mukataa* by its potential annual revenue, estimated costs and estimated profits, and based on these would make their bids regarding the annual amount they agreed to pay the government.⁴¹ The Treasury would transfer the right to collect the taxes from that *mukataa* to the highest bidder for a period of 1-3 years. This transfer would take place at the Empire's capital for the *mukataas* at the centre, and at the capital of the province for those not so positioned and which were linked to the treasury of the province, such as Crete. At these auctions and

⁴⁰ BOA, *D. BŞM*, 1081, p. 29

⁴¹ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 101.

authorizations, the *mültezim* was given a signed and sealed copy of the ledger and a document of the specifications by the Treasury of Crete.⁴²

The main objective of the *mültezim* who paid in advance at the auction was not to maintain or improve the *mukataa* the tax revenues of which he had been granted for a given period of time, but to maximize his profits. The wish to replace the gradually stagnating *iltizam* system by implementing a system whereby the tax revenues would still accrue to the Treasury in cash, but which granted the possession of the tax source to the *mültezim* for life so that he “improves and maintains”⁴³ it, gave rise to the *malikane* system. Almost all taxes, with the exception of *cizye*, certain *avariz* and taxes taken as *nüzül bedeli* would be auctioned out. The buyer would have the right to hold the *mukataa* as *malikane* until the end of his life, on condition that he pay a surety, called *muaccele*⁴⁴. Thus, the government would be freed from the burden of holding auctioning the revenue source year after year, a sizeable and instantaneous cash flow to the Treasury would be ensured by the *muaccele*, while this advance payment would also guarantee the tax revenues of the coming years. In Crete, the *mukataas* were put on sale as *malikane*, based on the same arguments but as separate from the central ones,⁴⁵ with a royal decree in 1719.⁴⁶ This led to a dramatic financial change with respect to both the Treasury of Crete and for the central Treasury.

To sum up, in Crete, from the Ottoman conquest on tax collection mainly depended on the *iltizam* system based on *mukataas*. The *timar* system the government tried to implement temporarily with the 1650 *tahrir* while the battle continued around the Fortress of Candia failed because private property in land already existed on the island and also because the classical Ottoman institutions had become inefficient. Thus, the few *dirlik*s which existed were converted to *hass-ı hümayun*, became *mukataa* and included in the *iltizam* system with the 1670 and 1705 *tahrirs*. Until the 19th century the only financial records registered as *timar* are those of 43 villages given as *ulufe* to 30 janissary *agas*.

⁴² For examples of such documents, see Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Resmo (Girit) Şeriye Sicilleri, (RŞS), no. 58, p. 65 and p. 90; no. 55, p.13 etc.

⁴³ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 105.

⁴⁴ Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, trans. Şehnaz Layıkal (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1999), 143.

⁴⁵ The *malikane* practice was introduced to the Ottoman financial system by a royal decree in the year 1695.

⁴⁶ Ayşe Nükhet Adıyeke, “Farming out of Mukataas as Malikane in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case,” in *The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840, in Halcyon Days in Crete VI*, (Rethymno: 2008), 233-242.

Conclusion

In Crete where the Ottoman central administration tested the transformation of various institutions of the Empire, we can observe the examples of the rapid transition from the classical system to the post-classical one. Concrete examples of the transition from the classical taxation and land tenure system, i.e. the *timar* system based on peasantry bonded to land which served the purpose of ensuring the existence of the required number of soldiers and maintenance of the tax base to the *iltizam* system which aimed at ensuring the safe transfer of taxes in cash to the Treasury can be observed in Crete within a time frame of approximately 50 years. This transition in Crete also supports the argument that in the 18th century the scope of *mukataa* system was expanded to centralize the tax system and strengthen the central Treasury. This transformation has increased the cash revenue accruing both to the provincial budget of Crete and to the Empire's central Treasury.

Bibliography

Archive of the General Directorate of Land Registry and Cadastre (Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi) Ankara

Former no: 489/recent no: 1, Hanya Mufassal Defteri 1704-6.

Former no: 488/recent no: 4, Kandiye Mufassal Defteri 1704-6.

Former no: 490/recent no: 326, Girit İcmal Defteri 1704-6.

Ottoman Archives in Turkey (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri), İstanbul

BOA, *MAD.d*, 9511

BOA, *A. {DFE., d}*, no: 204.

BOA, *C. ML. no*: 00612-25248-001.

BOA, *D. HMK, d. no*: 22040.

BOA, *D.BŞM.GRH 8/84*

BOA, *D.BŞM.GRH 9/36*

BOA, *D.BŞM.GRH 2/32*

BOA, *D.BŞM.d*, 1081.

BOA, *MAD.d*, 18731.

BOA, *MAD.d*, 2346.

BOA, *MAD.d*, 4236.

BOA, *MAD.d*, 643.

BOA, *MAD.d*, 7785.

BOA, *TT.d*, 785, Girit İcmal Defteri 1650.

BOA, *TT.d*, 789, Girit Müsadere ve Müzayede Defteri 1670.

BOA, *TT.d*, 801, Girit İcmal Defteri 1670.

BOA, *TT.d*, 820, Girit Mufassal Defteri 1650.

BOA, *TT.d*, 822, Hanya-Resmo Mufassal Defteri 1670.

BOA, *TT.d*, 825, Kandiye-Sitia Mufassal Defteri 1670.

BOA, *TT.d*, 980, Girit Cizye Defteri 1670.

Archive of the General Directorate of Foundations (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi) Ankara

Court Records of Rethimno (Crete)

Adıyeke, Ayşe Nükhet & Nuri Adıyeke. "Osmanlı Sistemi İçinde Girit Adası'nın Genel Çerçeveden Farklılıkları, Bu Farklılıkların Gerekeçleri ve Algılanış Biçimleri." *Yeni Türkiye Dergisi, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı I*, 66 (Mart-Haziran 2015): 1292-1297.

Adıyeke, Nuri & Ayşe Nükhet Adıyeke. "Girit'in 'Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri': 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler." *Bellekten*, 299 (2020): 203-242.

Adıyeke, Ayşe Nükhet. "Farming out of Mukataas as Malikane in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case." *Halcyon Days in Crete*

- VI: *The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840*. Rethymno: 2008, 233-242.
- Adıyeke, Ayşe Nükhet. "18. Yüzyılda Girit Mukataaları" Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri, Cilt.2 (İzmir, 25-27 Nisan 2019). İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, 2019, 11-24.
- Adıyeke, Nuri. "Fatih Paşalar'ın Kendilerine Armağanı: Osmanlı Girit'inde Temlik/Mülk Köyler." *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani, Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age*, v. 6 (2018), 97-110.
- Adıyeke, Nuri. "Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler - Gönüllüyan Zümresi." *XV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, vol. 4, part 3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2010), 1611-1620.
- Adıyeke, Nuri. "Osmanlı Giritinde Vakıf Köyler." *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri I*, ed. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli. İzmir: 2019, 343-363.
- Adıyeke, Nuri. "17. ve 18. Yüzyıllarda Girit'te Çift Başlı Mülkiyet Sistemi." *15th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH) Zagreb, July 11-15, 2022*. (Unpublished draft copy)
- Ay, Hacer. *Girit'teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması*. Unpublished Master's Thesis, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1996.
- Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943.
- Batmaz, Eftal. "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları." *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 29 (1996): 39-50.
- Çakır, Baki. *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVII. Yüzyıl)*. İstanbul: 2003.
- Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*. trans. Şehnaz Layık, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Demirbaş, Mehmet Ali. "Girit'te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Toprak Rejimi ve Mülkiyet." *Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları*, ed. Ali İbrahim Bekraki, Wassim İbrahim Bekraki, Trablus: Ulinoha Derneği Yayını, 2014: 11-18
- Demircan, Yasemin. "1720 Tarihli Tahrir Defterlerine Göre Nakşa Adası'nda Yapılan Düzenlemeler ve Reâyânın Durumu." *Belleten*, 268 (2009): 671-680.
- Küçük, Cevdet (ed). *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*. Ankara: SAEMK Yayını, 2001.
- Eralaca, Hasancan. "Tahrir Defterlerine Göre Girit Eyaleti (1645-1704)." Unpublished Master's Thesis, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2021.

- Genç, Mehmet. "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı." *Osmanlı Maliyesi*, vol. 1, edited by M. Genç, E. Özvar, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006: 57-64.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yay., 2000.
- Gülsoy, Ersin. "Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti'nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları." *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, Haarlem & Ankara: Sota & Yeni Türkiye, 2001, 183-204.
- Gülsoy, Ersin. *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması, 1645-1670*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2004.
- Karaman, Deniz. "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağındaki Mâlikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler." *bilig*, 29 (Bahar 2004):139-176.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Osmanlı Mâlî Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Zarinebaf, Fariba & John Bennet & Jack L. Davis (eds.). *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece (The Southwestern Morea in the 18th Century)*. American School of Classical Studies at Athens, 2005.

İşkodra'da Reji Şirketi ve Tütün Kaçakçılığı, 1885-1910

Doğukan Oruç*

Abstract:

The history of tobacco in Shkoder dates back to the 17th century. Being one of its production centres in Ottoman Albania, the city became a region where tobacco was grown and traded to the domestic and foreign markets. The arrival of the Tobacco Régie Company, which was established with European capital, to the region in 1884 encountered considerable local resistance in Shkoder. Large and small tobacco producers and traders fiercely opposed the practices of the Régie and made various endeavours to thwart the monopoly method from being implemented in the region. As a historical phenomenon, this resistance led to a surge in tobacco smuggling in response to the Company's activities. Analysing the relations between the Régie and the local producers in Shkoder between 1885-1910, the study tries to portray this certain historical process in Ottoman Albania.

Keywords: Shkoder, tobacco, Regie, tobacco smuggling, Ottoman Balkans, Albania.

Giriş

1883 yılında Osmanlı Devleti'nin borçlar sorununun çözümüne ilişkin girişimlerin bir parçası olarak kurulan Tütün Rejisi'nin imparatorluk üzerinde geniş çaplı ekonomik ve sosyal tesirleri oldu. Tütünle ilgilenen hemen bütün Osmanlı tebaasının hayatlarına çeşitli şekillerde temas eden bu kurum yalnızca birtakım iktisadî değişikliklere yol açmakla kalmadı. Reji'ye karşı mücadele imparatorluğun çeşitli

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
ORCID ID: 0000-0003-0242-2285; e-mail: orucd22@29mayis.edu.tr

coğrafyalarında türkülere dahi konu olacak şekilde sosyal yaşantıya nüfuz etti.¹ Özellikle Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e değin uzanan süreçte Reji örneği üzerinden yabancı sermaye karşıtı çeşitli söylemler üretildi.²

Reji'nin Osmanlı ekonomisi ve toplumu üzerindeki bu nevi etkileri son yıllarda gittikçe daha fazla ilgi çekmeye başlayan bir konudur. Reji'ye dair bazı genel tarihsel anlatılar dışında Şirket'in iktisadî ve sosyal tarih açısından ifade ettikleri, emek ve kadın tarihi çerçevesindeki yapılmış çeşitli analizleri ve belli başlı Osmanlı şehirlerine etkileri de muhtelif vesilelerle çalışılmaya başlanmıştır.³ Balkanlar ise Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ekiminin ve ticaretinin en yoğun yapıldığı bölge olmasına karşın bu çalışmaların çoğundaki temel örneklem sahasını oluşturmaz.⁴ Görüldüğü kadarıyla bu araştırmalar daha ziyade İstanbul'a

¹ Tütün kaçakçılarının yurtseverlik, kahramanlık gibi erdemlerle ilişkilendirdiği ve *aynıgacı türküleri* olarak adlandırılan halk şarkıları bu durumu kanıtlamaktadır, bkz. Mustafa Batman, "Tobacco Smuggling in the Black-Sea Region of the Ottoman Empire, 1883-1914," (İstanbul Şehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013), 12. Bu türkülerin çeşitli yörelerdeki varyantları için bkz. Ezgi Yardımcı, "Osmanlı'nın Tütün Çıkamazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet," (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017), 103-120.

² 1928 yılında Ankara mebusu Talat Bey şöyle diyordu: "Öteden beri Reji zulüm üzerine zulüm yapmakla bütün tütün tüccarını, tütün müstahsillerini öyle perişan etmişti ki Reji kalkınca adeta bayram yapılmıştı." *TBMM Zabıt Ceridesi*, Üçüncü Devre, Dördüncü Celse, Seksen İkinci İnikad (24 Mayıs 1928, Perşembe), 491. Keza Avcıoğlu da "jandarmalı tütün rejisi" olarak andığı şirketin karamsar bir tablosunu çizer ve bu "entrikacı" oluşumdan Cumhuriyet'le beraber kurtulunabildiğine vurgu yapar, bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, c.1 (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976), 134-139.

³ Reji'nin sigara fabrikalarının emek tarihi ve toplumsal cinsiyet araştırmaları perspektifleri üzerinden çalışıldığı örnekler için bkz. Gülhan Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century," *International Review of Social History* 54 (2009): 45-68; Can Nacar, "The Régie Monopoly and Tobacco Workers in Late Ottoman Istanbul," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34/1 (2014): 206-219. Günaydın, Reji ile tütün amelesi ilişkilerini Canik örneği üzerinden inceler: Gazi Giray Günaydın, "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri," *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 7/7 (2009): 105-116. Karaca, odayına Trabzon şehrini yerleştirmiştir: Ali Karaca, "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni," *Tütün Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Kitabevi, 2003), 56-85. Mustafa Dağ Reji'nin bölgesel etkileri hakkında son birkaç yılda birçok makale yayımlamıştır, birkaçı için bkz. Mustafa Dağ, "XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911)," *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2021): 207-228; "Osmanlı Tütününde Çokuluslu Yabancı Sermaye Yatırımının Teşkilat Yapısı: Ankara Reji İdaresi Örneği," *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2 (2022): 651-680; "Urfa Reji Müdürlüğü ve Tütün Kaçakçılığıyla Mücadeledeki Rolüne Dair Bir İnceleme (1883-1925)," *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2022): 673-695.

⁴ Henüz 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen tütünün %86'sı Rumeli'de yetiştirilmekteydi bkz. Fehmi Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün:

ve tütün yetiştirilen çeşitli Anadolu şehirlerine yoğunlaşma eğilimi göstermektedirler.⁵ Konunun Rumeli coğrafyası ekseninde ele alındığı çalışmaların üretilmesi salt konu hakkındaki tarihî bilginin toparlanması ve yorumlanması açısından değil fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Rejisi'nin etkileri ve yol açtığı değişimler hakkında bütüncül bir görüntünün elde edilmesi adına da önem taşır.

Dolayısıyla, Reji İdaresi'nin oluşumunun Balkan ve onun bir parçası olarak Arnavutluk şehirleri bakımından ifade ettikleri ve Şirket'in bu bölgedeki etkileri hâlâ bâkir bir araştırma konusu olmayı sürdürür. Bu çalışma Osmanlı Avrupası'nda tütün yetiştirilen ve bu tütünlerin hem iç hem de dış pazara sunulduğu bir bölge olan İşkodra'da Reji'nin kurulmasından sonra tütün üretimi ve ticareti açısından meydana gelen değişimleri, Reji usulünün tatbik edilmemesi amacıyla sergilenen lokal direnişleri, kolcu-kaçakçı münasebetlerini odak noktasına yerleştirmektedir. İşkodra'nın ve Kuzey Arnavutluk'un tütün üretim ve piyasasında arz ettiği önem ve ilgili tarihî süreçte bu üretim ve piyasanın geçirdiği dönüşümler şimdiye değin bir çalışmaya konu olmadığından makalenin literatüre katkı yapması umulmaktadır.

Çalışma, başta arşiv belgelerine müracaat ile reji usulünün İşkodra'da tesis ve tatbikine yönelik girişimlerin bir resmini sunmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken bölgedeki tütün ziraatının kökenlerine genel bir bakış attığı gibi kaçakçılık fenomenine özel bir önem atfetmekte, bu "yasadışı" ticarî faaliyet ile Reji usulü arasındaki tarihsel ilişkiyi 1885-1910 yılları arasındaki görünümleri etrafında irdelemeye gayret göstermektedir.

Tütün Rejisi'nin Kurulmasına Giden Yol

Osmanlı'nın tütün gelirlerinin Reji Şirketi'ne devredilmesini ve bununla alakalı meseleleri anlayabilmek için böylesi bir

Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)," (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005), 44.

⁵ Selânik şehri bu konuda bir istisna oluşturmaktadır. Dıġıroġlu'nun Reji'nin Selânik Nezâreti hakkında yazdığı ufuk açıcı çalışma için bkz. Filiz Dıġıroġlu, "Selânik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)," *Osmanlı Araştırmaları* 43/43 (2014): 227-272. Vardaġlı da Selânik vilayetindeki tütün siyaseti üzerine kaleme aldığı doktora tezinde Reji'ye sık sık değinmektedir, bkz. E. Tutku Vardaġlı, "Tobacco Labor Politics in the Province of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations," (Boġaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011).

organizasyonunun mevcudiyetini doğuran tarihsel sürece bir bakış atmak kaçınılmaz bir zorunluluk oluşturur. Reji Şirketi'nin içine ve içinde teşekkül ettiği tarihsel bağlamın genel manzarası şu şekilde özetlenebilir: Osmanlı İmparatorluğu için 19. asır, büyük oranda, devletin “kânun-kadim” lafzında karşılığını bulan klâsik hegemonyasının hemen bütün sahalarında zedelendiği bir dönemi ifade etmektedir.⁶ Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa merkezli olarak gelişen kapitalist dünya ekonomisi karşısında yaşadığı dönüşümle, çok genel fakat daha somut bir ifadeyle, bu sistem tarafından “içerilmesi” vakiasıyla yakından ilişkilidir.⁷ Bu dönüşüm, Wallerstein'in belirttiği üzere Osmanlı'nın bir “dünya imparatorluğu” olma hüviyetinden ve bu hüviyetin gerektirdiği iktisadî ilişkiler ve siyasadan global ekonomi tarafından periferileştirilen bir pazar olmaya doğru evrildiği ve bu evrimin doğal bir sonucu olarak üretiminin dünya pazarının arz-talep dengesiyle bütünleşik biçimde yürütülmesi gerekliliğine muhatap kılındığı tarihsel süreci kapsar.⁸ Öte yandan, bu dönüşümün Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi özgül şartları çerçevesinde gerçekleştiğinin ve sistemce içerilen bütün bir yarı-çevresel ve çevresel bölgelerin aynı statik aşamalardan geçmediğinin belirtilmesi gerekir.⁹

⁶ İmparatorluktaki dönüşüme modernleşme kuramının dışından ve “hegemonya” kavramı çerçevesinden bakışın bir özet ve tahlili için bkz. Huricihan İnan, “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme,” *Toplum ve Bilim* 23 (1983): 33-35.

⁷ Reşat Kasaba'ya göre henüz 16. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisiyle temasa geçen Osmanlı İmparatorluğu, 17. ve 18. asırlar boyunca üretim ve yönetim araçları üzerindeki hâkimiyetini kaybetmeyi başlamış, 1715'ten itibaren de ürünlerin, insanların ve paranın dolaşımının artması, emek kontrol mekanizmalarının yeni türlerinin ortaya çıkması, gayrimüslim orta sınıfın yükselişi gibi etkenlerle muhatap olduğu sisteme entegrasyon sürecine girmişti, bkz. Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (New York: State University of New York Press, 1988), 11-35.

⁸ Immanuel Wallerstein, “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research,” *Review* 2/3 (1979): 391

⁹ “Çevre” ifadesini Wallerstein'in şuradaki tanımıyla paralel biçimde kullanıyorum: “16. yüzyılda Avrupa kıtasını merkez alan bir dünya-ekonomi oluşmaya başladı. Bu süreç başlangıçtan itibaren, meta zincirleri olarak adlandırabileceğimiz bütünleşmiş üretim süreçlerinin oluşumunu içeriyordu. Bu meta zincirlerinin neredeyse tamamı, var olan siyasî sınırları aşma eğilimindeydi. Söz konusu meta zincirlerinden elde edilen toplam artı-değer tarihin hiçbir anında, artı-değerin yaratıldığı coğrafi mekânlar bakımından eşit biçimde dağıtılmadı; her zaman orantısız bir şekilde bazı alanlarda değil başkalarında yoğunlaştı. ‘Çevre’ alanlar derken, artı-değerin dağılımında ‘merkez’ alanlar karşısında kayba uğrayan bu alanları kast ediyoruz.” Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek: 19. Yüzyıl Paradigmalarının Sınırları* (İstanbul: bgst Yayınları, 2013), 116-117. Wallerstein'in yaklaşımının tahlil ve tenkidi için bkz. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 53-80.

19. yüzyıl, bu yönüyle, bahsi geçen sürecin dünya ekonomisini temsilen Avrupa sermayesi ve nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nda ciddi ve şiddetli biçimde belirgin hâle gelmeye başladığı bir aralığı oluşturur.¹⁰ İlgili yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti dış kaynaklardan borç almaya başlamış, bu borçlar faizleriyle beraber katlanarak içinden çıkılması güç bir ekonomik manzaranın oluşmasına sebebiyet vermişti.¹¹ Bu borçlar nihayetinde ödenilemez bir vaziyet kesp etmiş ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti döneminde ilan edilen 1875 tarihli *Te'cil-i Düyyûn Kararnâmesi* ile devletin borç tediyelerini durdurduğu açıklanmıştı.¹² Bu kararnâme yurtiçi ve yurtdışındaki alacaklılar nezdinde büyük bir infial uyandırmış, çeşitli Osmanlı sefaretlarına tehdit boyutuna varan mektuplar dahi yağmasına sebep olmuştu.¹³ Aynı on yıl içerisinde gerek Latin Amerika ve gerekse Orta Doğu'daki yirmi kadar devletin Osmanlı İmparatorluğu'na benzer biçimde borçlarını ödeyemeyeceklerini ilan etmeleri ilgili dönemde uluslararası bir finansal kriz yaşanmakla beraber bunun en çok sistem tarafından çevreleştirilmiş bölgelerin ekonomileri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.¹⁴

19. yüzyıl itibariyle iç meseleleri dahi hızla uluslararası sorunlar kategorisine dahil edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun borç problemi herhangi bir müdahale gerekmesizin bu uluslararasılık niteliğini taşımaktaydı. Devletin bu konuda aldığı ilk önlem, "rüsûm-ı sitte" adı

¹⁰ Genç, Osmanlı iktisadî zihniyetinin temel umdelerindeki kritik değişimleri 19. yüzyıla tarihler, bkz. Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişimler," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 83-92. Kapitalist dünya ekonomisine dahil olma süreçleri farklı zaman aralıklarına tekabül etse de Avrupa'nın ekonomik nüfuzunun Batı Avrupa dışındaki ülkelerdeki görünürlüğü genel olarak 19. yüzyılda en üst seviyesine çıkmıştır, bkz. Emine Tutku Vardağlı, "International Tobacco Politics and the Question of Social Movements in the Middle East: A Comparative Analysis of Ottoman and Iranian Cases," *Middle Eastern Studies* 50/4 (2014): 607.

¹¹ 1873 itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük oranı dış kaynaklardan alınmış olan borçlarının yekûnu 200 milyon sterline ulaşmıştı. Bu borcun anapara ve faiz ödemeleri senelik 11 milyon sterline tekabül etmekteydi, bkz. Şevket Pamuk, *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 107.

¹² Kararnâmenin ilanı Ramazan ayına denk geldiği için sıklıkla *Ramazan Kararnâmesi* olarak da anılmaktadır, bkz. Zafer Oğuz, *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları: Düyyun-ı Umumiye İdaresi* (İstanbul: Gökkuşuğu Kitabevi, 2011), 32.

¹³ Borç ödemelerinin ertelenmesiyle ilgili karar karşısında gösterilen infial o kadar büyüktü ki Paris Sefareti'ne gelen bir mektup elçilik çalışanlarını canlarıyla tehdit etmekteydi, bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, c. 1 (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940), 166.

¹⁴ Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 56-62.

verilen ve tütün inhisarı gelirlerinin de önemli bir bölümünü oluşturduğu altı gelir kalemini bir komisyona devrederek bunların Galatalı bankerlerin borçlarının ödenmesinde kullanılması girişimiydi. Bir müddet bu şekilde işleyen Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin gösterdiği başarı diğer alacaklıları, yani Avrupalıları da harekete geçirdi.¹⁵

Nihayetinde devlet ile alacaklıları arasında nihaî bir anlaşmaya varılması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla müzakerelerin ertelenmesine karşın, 1881 yılında ilan edilen *Muharrem Kararnâmesi* ile mümkün oldu. Varılan anlaşma gereği Osmanlı borçları azaltılmakla beraber alacaklıların oluşturacağı bir kurum devletin çeşitli gelir kalemleri üzerinde hak sahibi olacak ve toplanan gelirler anlaşılan oranlar doğrultusunda Osmanlı Devleti, Avrupalı alacaklılar ve şirket arasında paylaşılacaktı.¹⁶ Ortaya çıkan manzara Düyûn-ı Umûmiye adıyla bilinen bu organizasyonun Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinin üçte biri üzerinde söz sahibi olması manasına geliyordu.¹⁷

Düyûn-ı Umûmiye idaresi elinde tuttuğu bazı gelirleri doğrudan kendi bünyesinde toplamayı sürdürecektir olsa da tütün gelirlerinin idaresi konusunda farklı bir görüşe sahipti. 1883 yılında tütün gelirlerinin idaresi hem devletin hem de Düyûn-ı Umûmiye'nin mutabakata varması sonucunda *Memâlik-i Şâhâne Duhanları Müşterekü'l-Menfaa' Reji İdâresi* ismiyle kurulan şirkete devredildi.¹⁸ Şirketin idare kurulu Fransız, Avusturya ve Alman yöneticilerden oluşuyor, çalışanlarının çoğunluğunu ise İngilizler vücuda getiriyordu. Kısaca Reji olarak bilinecek bu şirketin, özellikle 1872 yılında uygulanmaya başlanan ve 1880'lerden itibaren getirdiği gelir hızla yükselen bandrol gelirlerinin tahsilinin de uhdesine devredilmesiyle Osmanlı ekonomisi üzerinde birtakım önemli etkileri oldu Tütün üretimiyle ticaretini denetleyip düzenlemek ve kaçak üretim ile tüketimi engellemekle görevli olan

¹⁵ Bu idare hakkında bkz. Oktay Gökdemir, "Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi," (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994), 27-28.

¹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 1, Kısım: 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 29-30.

¹⁷ Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (New York: State University of New York Press, 2000), 171.

¹⁸ Filiz Dıġıroġlu, *Trabzon Reji İdaresi: Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Bankası, 2007), 32.

Şirket, imparatorluğun tütün yetiştiriciliği açısından en önemli bölgesi olan Balkan coğrafyasında da önemli tesirler bıraktı.¹⁹

Reji'nin kuruluş nizamnâmesi ve örgütlenmesi konuyla ilgili hemen her çalışmada kendine yer bularak pek çok kez aktarıldığından ve bu teknik detaylar çalışmanın merceğe aldığı ve Reji'nin tam manasıyla örgütlenemediği bir bölge olan İşkodra'nın tarihsel gerçekliğinin anlaşılması konusunda okura yardımcı olmayacağından burada zikredilmesi gerekli değildir.²⁰ Değnilmesi gereken nokta, Reji'nin Osmanlı tütün piyasasına hâkim olmasının Şirket'in -bölgelerindeki etkinlik derecesiyle doğru orantılı biçimde- Osmanlı'daki bütün tütün üreticisi, tüccarı, amelesi ve kaçakçıların hayatlarını belli oranda değiştirip dönüştürdüğüdür. İşkodra da imparatorluğun Rumeli kıtasında tütün yetiştirilen bölgelerden biri olması hasebiyle reji usulünden doğrudan ve dolaylı biçimlerde etkilenmiştir.

İşkodra'da Tütün Ekiminin ve Kaçakçılığının Tarihi

Kuzey Arnavutluk bölgesinin doğal başkenti konumunda bulunan İşkodra'da tütün ekiminin uzun bir geçmişi mevcuttur. Şehrin adının resmî belgelerde "İskenderiye", "İskenderiye-i Arnavud", "İskenderiye-i Arnavudluk" olarak anıldığı dönemlerde dahi bölgede ve civarında tütün ekildiği anlaşılmaktadır.²¹ Özellikle İşkodra vilâyetinin bir sancağı olan Dıraç (Durrës) kenti, bir liman şehri olması hasebiyle, tütün ticaretinde önemli bir merkez olma özelliğini henüz 18. yüzyılın ilk yarısında edinmiş görünmektedir.²² İşkodra'nın Dıraç ve Ülgün (Ulcinj/Ulqin) ile birlikte Arnavutluk kıtasındaki önemli tütün merkezlerinden biri olduğu zaman zaman boy gösteren ekonomik sorunlar karşısında üreticinin

¹⁹ Bandrol gelirlerinin tahsilinin Reji'ye devredilmesi hakkında bkz. Mary C. Neuburger, *Balkan Smoke: Tobacco and the Making of Modern Bulgaria* (Ithaca: Cornell University Press, 2013), 54.

²⁰ Reji'nin kuruluşu, nizamnâmesi ve organizasyonel yapısı hakkında genel bilgi şuradan temin edilebilir: Gökdemir, *Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi*, 32-46.

²¹ Henüz 1696 yılında İşkodra'da bir tütün gümrüğü mevcuttu, bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II), 43/4211, 14 Rebiülahir 1108/10 Kasım 1696.

²² Dıraç'a gelen tütünlerin gümrük resmi alınmadan mahzenlere konulmasının mahzurlarından bahseden bir belge için bkz. BOA, Cevdet Mâliye (C.ML), 407/16683, 29 Zilhicce 1146/2 Haziran 1734. Dıraç'ın bir liman şehri olarak önemi Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisinin "çevre"si olma özelliği pekiştikçe artacaktır. Osmanlı liman şehirlerinin bu dönemde geçirdikleri değişim için bkz. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives," *Review (Fernand Braudel Center)* 16/4 (1993): 519-558.

tütün ziraatından vazgeçmeyi düşünmesinin tehlikeli bulunmasından da istihraç edilebilir.²³ Bu yüzyıl itibariyle ziraatı çoğunlukla Akçahisar (Kruja), Dıraç, İškodra ve Ülgün gibi şehirlerde yoğunlaşmış olan Arnavutluk tütününün, imparatorluğun Rumeli'deki tütün merkezlerinin %10,8'ini ve Osmanlı coğrafyasının tümünde tütün yetiştirilen kazaların %7,2'sini teşkil ettiği tarihî bulgulardan anlaşılmaktadır.²⁴ Bu tütünün imparatorluk merkezinde de rağbet gördüğü açılacak bir enfiye imalathanesi için 40.000 kıyye gibi ciddi bir miktar tütünün Dıraç'tan satın alınarak İstanbul'a getirilmesine ilişkin karar dolayısıyla da açığa çıkar.²⁵

Tütün, dağlık arazilerde de yetiştirilmeye müsait bir ziraî ürün olması hasebiyle geniş ve verimli düzlüklerden mahrum bir coğrafyada bulunan İškodra'da hızlı bir biçimde yayılmış ve 19. yüzyıl boyunca da ekimine gösterilen rağbet devam etmiştir. Aynı zamanda vilayet, üretilen tütünlerin yurtdışına ihraç edildiği merkezlerden biri olma özelliğini de bu yüzyıl boyunca korumuştur. Rûmî 1281 (1865/1866) ile 1288 (1872/1873) yılları arasında İškodra vilâyetinden gümrükler vasıtasıyla yurtdışına ithal edilen tütün miktarını incelediğimizde şöyle bir tablo oluşmaktadır:

²³ 1760 senesinde bölgedeki yetkililer "fukarâ-yı ra'iyetin duhan ziraatına adem-i rağbet" eylediklerinden bahisle "diyâr-ı merkûmun resm-i dönüm-i duhâm"nın duruma göre tekrar değerlendirilmesini padişahın "merâhim-i 'aliyyelerinden" rica ediyorlardı, BOA, C.ML, 256/10563, 19 Cemaziyelahir 1173/7 Şubat 1760.

²⁴ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün*, 34.

²⁵ BOA, C.ML, 44/2050, 9 Rebiülahir 1211/9 Nisan 1797. Öte yandan, bu miktarın tümüyle Arnavutluk tütününden oluşmaması muhtemeldir. Zira Dıraç, Makedonya tütünlerinin deniz yoluyla aktarımı için de önemli bir liman işlevi görmekteydi.

Tablo I: 1281-1288 Arası İşkodra'dan Yurtdışına İthal Edilen Tütün Miktarı²⁶

Sene	Yurtdışına İhraç Edilen Tütün Miktarı (kg.)
1281 (1865/1866)	74.191
1282 (1866/1867)	67.296
1285 (1869/1870)	2.127
1286 (1870/1871)	1.251
1287 (1871/1872)	96.973
1288 (1872/1873)	133.207

Öte yandan devletin ürün üzerindeki vergilendirmeleri imparatorluğun hemen her yerinde ve hemen her döneminde görülmesi mümkün olan tarihi bir fenomenin, yani kaçakçılığın ortaya çıkmasıyla paralel seyrederek. Esasında bölgenin 18. yüzyılın başlarından itibaren bir dizi siyasî, askerî, idarî ve sosyal sorunlar yumağına düşmesi ve hem ekonominin hem de ticaretin bu sorunlar dolayısıyla büyük oranda zarar görmesi kaçakçılık ve çetecilik gibi faaliyetleri birer alternatif iş kolu hâline getirmeye başlamıştı. Bu durum yalnızca kaçakçılar ve çetecilerin çoğalmasını değil fakat Arnavutluk'taki nüfusun hem iktisadî hem de maddî anlamda güvensiz hâle gelmiş bölgeden geniş topluluklar hâlinde göç etmesiyle sonuçlanmıştı.²⁷ Örneğin, önceleyen asırlar boyunca ekonomik getirileri dolayısıyla geleneksel bir pratik hâlini almış olan Arnavutluk ile Kuzey Makedonya arasında periyodik göçler özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren Arnavut nüfusun bölgede kalıcı yerleşimler

²⁶ 1279'dan 1288 yılına kadar vilayetler bazında yurtdışına ihraç olunan tütün miktarını gösteren pusuladan yararlanılmıştır, bkz. BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 24/50, 12 Muharrem 1290/12 Mart 1873. Pusulada İşkodra vilâyetinin 1279, 1280, 1283 ve 1284 yıllarındaki tütün ihraç oranları belirtilmemiştir. 1285-86 yıllarındaki dramatik düşüşün genel bir eğilim olduğu anlaşılmaktadır. Pusulanın bu iki yıla dair verilerine bakıldığında ihraç edilen tütün miktarının Selânik'te ciddi biçimde, Yanya'da ise daha mütevazî bir oranda artması dışında hemen her gümrükte bir düşüşe tanıklık edilmektedir. 1284'ten 1285'e geçişte Erzurum'da 168.768 kilo olan ihracat 65.564 kiloya; Samsun'da 2.741.064 kilodan 1.416.754 kiloya; Beyrut'ta ise 59.874 kilodan 409 kiloya düşmüştür.

²⁷ Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1913* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 33.

kurmasıyla sonuçlanacak bir vaziyet kesp etmişti.²⁸ Hristov, bu dönemde imparatorluğun klâsik tarım sisteminin çöküşüyle ve devlet tarafından desteklenen koyun besicileri ağının iflâsıyla beraber yaşanan sosyo-ekonomik bir krizin dağlık bölgelerde yaşayan nüfusu ciddi biçimde etkilediği ve bunun bütün bir Rumeli coğrafyasında demografik hareketliliklerin artmasına yol açtığı kanaatindedir.²⁹

Reji usulünün bölgeye tanıştırılma çabalarının hemen öncesindeki yıllarda tütün, tuz, şarap gibi bazı ürünlerin kaçakçılığının artmasına doğrudan etki eden bir diğer faktörün 1878 yılında imza edilen Berlin Antlaşması'nın bazı kararları olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bu kararlar uyarınca İskodra'nın doğal ticaret sahasını oluşturan bazı bölgelerin Karadağ Prenslığı'ne terki ve böylece -I. Nikola'nın çeşitli kolaylaştırıcı faaliyetlerine karşın- o güne değin ülke içi bir mahiyet arz eden, dolayısıyla tek kalemde vergilendirilen ticaretin uluslararası bir hâl alarak daha masraflı hâle gelmesi Kuzey Arnavutluk'ta kaçakçılık faaliyetlerinin artmasında müessir bir rol oynamış olmalıdır.³⁰ Nitekim başta Ülgün olmak üzere çoğunluğunu Arnavut nüfusun oluşturduğu bazı bölgelerin Karadağ'a terkine gösterilen büyük reaksiyonun oluşmasında (proto)milliyetçilerin sergilediği büyük gayret inkâr edilemez bir özellik taşımakla beraber, henüz böylesi ideallerle tanışmamış olan geniş kitlelerin de bu tepkilerin bir parçası olma inisiyatifini almasında gerek dinsel taassubun gerek hiç değilse söylemsel düzeyde mevcudiyetini sürdürdüğü anlaşılın Slav-Arnavut çekişmesinin etkilerinin yanı sıra ekonomik motiflerin de rol oynadığını hesaba katmak gerekir.³¹

²⁸ Basil C. Gounaris, "From Peasants into Urbanites, from Village into Nation: Ottoman Monastir in the Early Twentieth Century," *European History Quarterly* 31/1 (2001): 46.

²⁹ Petko Hristov, "The Balkan Gurbet: Traditional Patterns and New Trends," *Migration in the Southern Balkans: from Ottoman Territory to Globalized Nation States*, ed. Hans Vermeulen, Martin Baldwin-Edwards, Riki van Boeschoten (Cham: Springer, 2015), 37.

³⁰ Karadağ'ın düzlük arazilerinde mukim Ortodoks nüfus ile İskodra'nın dağlıları arasında çeşitli kültürel yakınlıklar mevcuttu ve bazı kabileler birbirlerini gerek kan gerekse sıhriyet yoluyla akraba olarak kabul etmelerini sağlayan söylencelere sahipti. Bu durum topluluklar arası teması güçlendirmiş, bu temasın "materyal kültür"de de çeşitli karşılıkları olmuştu, bkz. Isa Blumi, "Undressing the Albanian: Finding Social History in Ottoman Material Cultures," *Ottoman Costumes: From Textile to Industry*, ed. Suraiya Farouqhi, Christopher K. Neumann (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 160.

³¹ Gawrych, Ülgün'ün Karadağ'a terkini İskodra'nın Adriyatik'e açılan doğal bir ticaret rotasını kaybetmesi manasını taşıdığına ve bu durumun yerli halkın hoşnutsuzluğunu mucip olduğuna işaret eder, bkz. George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam, and the Albanians, 1874-1913* (Londra: I. B. Tauris, 2006), 62. Gerçekten de Ülgün'ün Karadağ'a terk edilmesinin kararlaştırılması Arnavut nüfus arasında şiddetli bir heyecana

İşkodra ve civarında Reji'nin teşekkülü öncesindeki süreçte kaçakçılık faaliyetlerinin artış trendi göstermesine yol açan bir diğer faktör ulaşım ile doğrudan ilgili görünmektedir. Demiryollarının imparatorluğun Rumeli topraklarına girmesiyle beraber 1873 tarihinde Üsküp-Selânik hattı açılmış ve bu hat 1875 yılında Mitroviça'ya değin uzatılmıştı.³² Bu hatların ulaşımı hızlandırması ve ucuzlatması neticesinde bölgedeki ticaret de ilgili merkezlerle doğru kaymıştı. Clayer'ın belirttiği üzere bu durum İşkodra'nın ticarî açıdan önemini azalmasına ve "periferileşmesinin daha da artması"na sebebiyet vermişti.³³ Her ne kadar ilerleyen süreçte Adriyatik ticaretini karayla bağlantılı hâle getirmek ve canlandırmak adına Manastır'dan başlayacak bir demiryolunun Arnavutluk'un Avlonya (Vlorë), Dıraç veyahut İşkodra gibi şehirlerine getirilmesi düşünüldü ve bu konuda planlar çizildiyse de ilgili projeler akim kalacaktı.³⁴ Kârını her hâl ve şart altında muhafaza etme arayışındaki tüccar portresi ile ticaretin birtakım dışsal etkenler dolayısıyla değer kaybettiği bir ortamın tarihsel gerçeği bir araya getirildiği takdirde ortaya çıkabilecek tek sonuç demiryolu dolayısıyla kaybedilen kârın bir başka şekilde geri edinilmesine yönelik girişimlerin kaçınılmaz olduğuydu. İşkodra örneğinde bu girişimlerin başlıcalarından biri ise çeşitli formlardaki kaçakçılık faaliyetleriydi.

yol açmış ve yalnızca İstanbul'a değil, aynı zamanda Avrupa devletlerine de haklarının dikkate alınması ihtarları içeren telgraflar çekilmişti. Bu telgraflara bir örnek için bkz. BOA, Hâriciye Siyasî (HR.SYS), 115/30, 15.06.1878. Keza Arnavutların vilayetlerin birleştirilmesi gibi talepleri yüksek sesle dillendirmeye başlamalarının da bu olayı takip eden süreçte gerçekleştiği görülmektedir, Necip Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar* (Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978), 50-51. Meseleyi ilk çalışanlardan Uzunçarşılı, Ülgün'ün tesliminin Arnavutlar tarafından nasıl bir muhalefetle karşılandığını uzun uzadıya anlatmaktadır, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf," *Türkiyat Mecmuası* XII (1955): 135-144.

³² Gönül Bektaş, "Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839-1912 (1)," *METU Journal of the Faculty of Architecture* 37/1 (2020): 176.

³³ Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökeni: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 52.

³⁴ İşkodra'ya demiryolunun ulaştırılması ve bu sayede şehirdeki ticaret hacminin artırılması gerekliliği İşkodra Vilâyet Meclisi'nce de gündeme getirilmiş ve şehirden Firuzbey'e (Ferizaj) bir tren hattının inşa edilmesi adına müracaatta bulunulmuştu, bkz. BOA, DH.MKT, 1796/103, 19 Cemaziyevvel 1308/31 Aralık 1890. İpek eşrafından Zeynel Efendi İşkodra ile Kosova arasında inşa edilmesi konuşulan bu hattın imtiyazını edinmek istemişti, bkz. BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 135/13, 3 Şaban 1313/19 Ocak 1896. Kendisi de bir tüccar ve müteşebbis olan Zeynel Efendi, bu hattın getireceği ekonomik canlılığı hesap etmiş olmalıdır. Ali Efendi'nin bir değirmeni un fabrikasına dönüştürme teşebbüsü için bkz. BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1190/29, 4 Muharrem 1308/20 Ağustos 1890. Rumeli demiryollarının Arnavutluk'a uzatılması girişimleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Ali Akyıldız, "Alman Sermayesinin Balkanlar'daki Uzantısı: Selânik-Manastır Demiryolu," *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri: Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003* (İstanbul: IRCICA, 2006): 131; 135.

Kaçakçılık ile ulaşım arasındaki başka bir bağlantı daha mevcuttu. Thompson, haklı biçimde, kötü durumda bulunan yolların “birincil üreticilerin ürünlerini alışılmadık oranda doğrudan mübadele ettikleri çok sayıda küçük pazarı zorunlu kıldığı”ndan söz eder.³⁵ İmparatorluğun genelindeki yol problemi Arnavutluk coğrafyası söz konusu olduğunda daha yakıcı bir mahiyet alıyordu.³⁶ Arnavutluk’un önemli şehirleri arasındaki yol bağlantıları ya hemen hemen yok hükmündeydi ya da ciddi biçimde onarıma ihtiyaç duyuyordu.³⁷ Üretici de bu şartlar altında doğal biçimde oldukça zahmetli ve pahalı bir işlem olan ulaşım yükünü üstlenmeye yanaşmıyor, elindeki ürünü bulunduğu yerleşim yerinin pazarında eritmeye çalışmak yerine kaçakçılıklarla kâr ortaklığına giderek dışarı göndermeyi tercih ediyordu. Ulaşımın kendi başına arz ettiği bu zorluklara ek olarak 1840 yılından itibaren %12’lik gümrük vergisinin iç gümrüklerde de tatbikine başlandığı ve bu iç gümrüklerin imparatorluğun hemen her bölgesine teşmil edildiği hesaba katıldığı takdirde oluşan “vergi yükü”nün ağırlığı da ortaya çıkmaktadır.³⁸

Bütün bu ekonomik etkenlerin oldukça anlaşılır kılacağı üzere, bölgede kaçakçılığın, hassaten de tütün kaçakçılığının ortaya çıkışını Reji İdaresi’nin teşekkülünden öncesine tarihlemek gerekmektedir. Bu nokta önem arz eder, çünkü konuyu inceleyen kişiyi bütün bir kaçakçılık fenomenini Tütün Rejisi’nin uygulamalarına karşı meydana gelmiş bir tepki olarak algılama yanlışlığına savrulmaktan korur.

Tarihsel verilerden anlaşıldığı kadarıyla İşkodra’da tütün kaçakçılığı Reji Şirketi’nin bölgeye gelişinden evvel yaygın bir uygulama hâlini almıştır ki devlet, daha sonra ilgili şirketin de girişeceği bir uygulamaya giderek salt tütün kaçakçılarının takibati ile görevli kolcular istihdam etmek mecburiyeti duymuştur. Bir belgede geçen “hafiyen tütün idhâl ve ihrâc olunmaması zımında İşkodra’nın mevâki’i mukteziyyesinde ikame edilen kolcular” ibaresi bu hususu kanıtlar

³⁵ E. P. Thompson, *Avam ve Görenek*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Birikim Yayınları, 2009), 59.

³⁶ Arnavutluk’taki yol problemi Reji’nin teşekkülünden sonraki yıllarda da önemini korudu. Örneğin İşkodra ile Şingin (Shëngjin) ve Tiran arasındaki yolların yeniden yapımı gerekmektedir. İşkodra’dan bu şehirlere gitmesi tasarlanan yolların plân ve krokileri için sırasıyla bkz. BOA, Plan-Projeler (PLK.p), 6163, 6 Recep 1302/21 Nisan 1885; BOA, PLK.p, 4233, 2 Safer 1303/10 Kasım 1885.

³⁷ 1892/1893 tarihli İşkodra Salnâmesi, “bu vilâyetde pek geri kalmış olan turûk-ı muvâsalanın lüzûm ve ehemmiyeti”nden söz eder. *İşkodra Vilâyeti Salnâmesi* (İşkodra: İşkodra Vilayet Matbaası, 1310).

³⁸ Genç, “Osmanlı Devleti’nde İç Gümrük Rejimi,” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 199-200.

niteliktedir.³⁹ Bu kolcuların varlığı İşkodra'nın yalnızca bölgede üretilen tütünün dışarı kaçırıldığı bir merkez değil, aynı zamanda coğrafi konumu nedeniyle Arnavutluk'un sair bölgelerinde yetiştirilen tütünlerin özellikle Kosova ve Karadağ'a kaçırılmasında da önemli bir durak olmasıyla yakından ilişkilidir.

Reji Usulünü İşkodra'da Tesis Etme Çabaları ve Yerel Direnişler

Böylesi bir tarihsel süreci takiben Doğu Rumeli'de yetiştirilenler hariç Osmanlı tütünlerinden edinilecek bilimum gelirin Reji'nin idaresine devredilmesi İşkodra'da tütün yetiştiren ve ticaretini yapan kesimlerin hayatında da bir değişikliğe yol açmıştı. 1883 tarihinde resmen kurulan Tütün Rejisi, ürünün üretim, dağıtım ve satımını inhisarına alması dolayısıyla kısa süre içerisinde İşkodra'da da çeşitli teşebbüslere girişmiş ve hemen her yerde görüldüğü gibi bu bölgede de Reji ile yerli ahali arasındaki ilişki oldukça süratli bir biçimde gerilmmişti. Reji'nin teessüsünden kısa bir süre sonra ve inhisar usulünün bölgede yaygınlaştırılması çabalarının henüz erken aşamalarında bu gerilim kendini göstermeye başlamıştı. 1885 yılında "şiddet istimâline hâcet olmaksızın İşkodra'da duhan reji usulünün istimâlet üzere vaz'ına muvaffak olmakda iken Reji me'mûru Mösyö Dora'nın mu'âmele-i tahkîriyesi"nden söz ediliyor, Reji temsilcilerinin halkla ilişki kurarken takındıkları tavrın "ahâlîyi teneffür etdirdiğinden vuku'ât-ı müşkile zuhur" etmekte olduğu ilgili makamlara bildiriliyordu.⁴⁰

Nitekim kısa bir sonra bu gerilimler hem İşkodra'nın yerli ahali hem de Reji'nin çeşitli şikâyetlerine yol açmış ve merkezî hükümet çıkarları çelişen bu iki grup arasında uzlaştırıcı rolünü üstlenmek zorunda kalmıştı. Tütünle uğraşan yerli ahali Reji'nin bölgelerine gelmesinden kısa bir zaman sonra eski usule dönmek istediklerini beyan ederek İşkodra'nın Reji idaresinin haricinde tutulması talebini içeren bir istidayı merkeze yollamışlardı. Bu sıralarda Reji de inhisar usulünün hâlâ tam manasıyla tatbik edilememesinden, dolayısıyla tütün muamelelerinde bir çift başlılığın sürdüğünden şikâyet ile hükümetten "artık buna bir tamâmiyet verilmesi"ni istemekteydi. Bu iki talep arasında kalmış olan devlet, tütüncü esnafının kendilerinin inhisar dışında bırakılmaları şeklindeki görüşünü doğru bulmuyordu. Böylesi bir teşebbüs "reji şartnâmesinin yedinci maddesi icâbâtınca devletin idâreye tazminat i'tâsını istilzâm edeceği cihetle" uygulanamazdı. Vilâyete ise reji

³⁹ BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 694/48518, 19 Zilkade 1291/28 Aralık 1874.

⁴⁰ BOA, Dâhiliye Şifre (DH.ŞFR), 124/107, Rumî 8 Şubat 1300/20 Şubat 1885.

usulünün bölgede uygulanabilmesi için “müdebbirâne ve mu’tedilâne hareket olunması” tavsiye olunuyor, “mu’âmelât-ı şedîdeden mücânebet” edilmesi gerekliliği hatırlatılıyordu.⁴¹

Devlet, daha uzun süreler, kendi tebaası ile Reji idaresinin talepleri arasında kalmaya ve kendi çıkarlarını muhafaza etmek üzere bu iki grubu olabildiğince uzlaştırma yönünde gayret sarfetmeye devam edecekti.⁴² Ancak tütün kaçakçılığının özellikle Reji’den duyulan memnuniyetsizlik sonrası ivmesi gittikçe artan bir şekilde yükselişe geçmesi ve bu kaçakçılık faaliyetlerine ahalinin yanı sıra resmî görevlilerin de iştiraki böylesi bir uzlaştırma çabasını günden güne güçleştirmekteydi.⁴³ Örneğin 1886 senesinde Berat’tan İşkodra’ya gitmekte olan süvarilerin beraberlerinde kaçak tütün taşıdıkları tespit edilmişti.⁴⁴ Memur ve asker maaşlarının ödenmesinde zaman zaman sıkıntıların yaşandığı da göz önüne alınırsa, askerlerin görev yaptıkları bölgelerdeki “alternatif” geçim kaynaklarından yan gelir elde etmeye çalışmalarının arkasındaki maddî motivasyon daha iyi anlaşılabilir.

Esasında Reji’nin kaçakçılık tanımının genişliği de başlı başına bir sorun oluşturmaktaydı. Reji, “tarlasına izinsiz tütün ekimi yapan çiftçi, dükkânında kaçak tütün bulunduran tütün bayisi, tütünü ruhsatsız nakleden çiftçi, tüccar ya da nakliyecisi, tarlasına izinsiz ektiği tütünü kendisi pazarlayan üretici ile kaçakçılık işini meslek olarak ifa eden gruplar”ın tümünü kaçakçılık kapsamında değerlendiriyor ve bu durum suçun tanımının da “içinden çıkılmaz bir hâl almasına” yol açıyordu.⁴⁵

Bütün bu olumsuzluklar Reji’nin bölgedeki varlığının uygulamada tam manasıyla ne ifade ettiğinin belirsiz kalması sebebiyle etkisini artırmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Reji, üreticisinden satın almak

⁴¹ BOA, Dâhiliye Mektubi (DH.MKT), 1353/92, 5 Şevval 1303/7 Temmuz 1886.

⁴² Öte yandan devlet, Reji’nin de temsilcisi olduğu yabancı sermayenin “küçük köylülüğü ortadan kaldırma” girişimlerine de gücü elverdiğince direnmeye gayret göstermekteydi, bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 41.

⁴³ Dahası Osmanlı Devleti’nden alacaklı olan Avrupalı tüccarlar da bu kazançlı ticaretten paylarını alabilmek adına yerel halkla ittifaklar tutma yoluna gitti. Blumi, Avrupalı tacirlerin bu davranışlarını “Arnavutluk’un ekonomik faaliyetini kayıt dışı tutmaya yardım ederek Osmanlı İmparatorluğu’nun borç problemini çözmeye yönelik sistemin altını oymak” olarak tanımlıyor, bkz. İsa Blumi, “Thwarting the Ottoman Empire: Smuggling through the Empire’s New Frontiers in Yemen and Albania, 1878-1910,” *International Journal of Turkish Studies* 9/1-2 (2003): 262.

⁴⁴ BOA, DH.MKT, 1372/109, 19 Muharrem 1304/18 Ekim 1886.

⁴⁵ Filiz Dıgıroğlu, “Selânik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan,” 253.

istemediği tÛtÛnler sÛz konusu olduğunda inhisar idaresinin bÛlgede tam manasıyla kurulmadığından, dolayısıyla bÛyle bir sorumluluğu olmadığından dem vuruyor; ancak kendi denetiminde ve vergilendirmesinde gerçekleşmeyen tÛtÛn ticaretleri gÛndeme geldiğinde, elindeki bÛtÛn imkânlarla bunların ònüne set çekiyordu. 1887 senesindeki yakın tarihli iki olay bu durumun bir òrneđini teşkil etmektedir. Reji, ilgili yılın başında İşkodra'da inhisar usulÛnÛn tam olarak uygulamaya geçmediğini, dolayısıyla bÛlgede Ûretilen tÛtÛnÛn tamamına òdeme yapmak gibi bir sorumluluğu olmadığını belirtmişti.⁴⁶ İki hafta kadar sonra ise İşkodra'dan Gusinye'ye taşınmakta olan 18 denk tÛtÛne Kastrad (Kastrata) dolaylarında el koymuştu.⁴⁷

Reji'nin İşkodra'daki etkinliğinin sınırlarının ne òlçÛde meçhul kaldığı Kastrad'da el koyulan bu tÛtÛnlerin akıbetinin ne olacağı konusunda devlet birimleri arasında gerçekleşen hararetli yazışmadan da anlaşılabilir. Sorun çok temel bir meseleye, reji usulÛnÛn İşkodra'da cari olup olmadığına ilişkindi. Eğer bÛlge bu usulÛn dışında sayılacaksa ilgili tÛtÛnÛ taşıyanların cezaî bir mÛeyyide ile karşı karşıya gelmemeleri gerekirdi fakat Reji, bÛylesi bir senaryoya razı gelmeyeceğini en başından belli etmiş ve yalnızca tÛtÛnÛ taşırken yakalananların değil, bu tÛtÛnÛn iletileceği Gusine'deki bayrakdarların da cezaya tâbi tutulması gerektiğini òne sÛrmüştü. Sonunda devlet, yine bir orta yol bulma çabasına girişerek tÛtÛnÛ taşıyan kimselerin nakdî ceza òdemesini kararlaştırmış fakat Reji'nin bu tÛtÛnÛn yetiştirilmesi ve taşınmasında payları olduğu iddiasıyla Gusine'deki malisÛr bayrakdarlarına da yaptırım uygulanması gerektiği iddiasını "muvâfık-ı hâl" bulmamıştı.⁴⁸ Sonuçta malisÛrler ile merkezî hÛkÛmet arasındaki ilişkiler özellikle Tanzimat'ın òngördÛđÛ merkezileştirici reform denemelerinin ortaya çıkışından beri oldukça nazik bir konu teşkil ediyordu.

Hem İşkodra'da hem de sair vilâyetlerde tÛtÛn yetiştiricisi ile Reji arasındaki ilişkilerin yukarıda arz edildiği veçhile nahoş bir vaziyet alması, nihayetinde bu iki grup arasındaki muamelelerin ne şekilde dÛzenleneceğine dair bir nizamnâmenin neşredilmesi ile sonuçlandı. 1887 tarihli bu nizamnâmenin hÛkÛmlerinin uygulanmasına dikkat edilmesi konusundaki resmî talimatlar, diğer vilâyetlerle birlikte, İşkodra'ya da iletildi. Vilâyetin cevabı Reji idaresinin bÛlgedeki durumu konusunda bir hayli aydınlatıcıdır. Buna gÛre Reji usulÛ aradan geçen sÛreç içerisinde

⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1395/18, 1 CemaziyÛlevvel 1304/26 Ocak 1887.

⁴⁷ BOA, DH.MKT, 1398/120, 16 CemaziyÛlevvel 1304/10 şubat 1887.

⁴⁸ BOA, DK.MKT, 1496/113, 13 Recep 1305/26 Mart 1888.

yalnızca Dıraç sancağı ile civarında hakkıyla uygulamaya geçirilebilmişti. Öte yandan,

Nizamnâme ahkâmının icraât ve tatbikâtına dikkat olunması ... mahalline yazılmış ise de İškodra ile mülhakatında Reji ahvâlinin mevki'-i icrâya konması zımında tütüncü esnaf ve tüccarıyla mukaddemâ birçok uğraşıldığı gibi bu kere de kendilerine nesâyih-i mü'essire îfâ olunduğu hâlde te'sîri görülemediğinden ve Reji idâresinin oradaki me'mûru Reji ahvâlinin vaz' ve icrâsı husûsunda taleb ve istidâ'dan hâlî kalmadığı⁴⁹

da anlaşılmaktaydı.

Üstelik tek sorun üreticiler ile Reji arasındaki anlaşmazlıklar ve resmî makamlarca ardı arkası kesilmediğinden şikâyet edilen çeşitli Reji taleplerinden ibaret değildi. Para cezalarıyla sonuçlanan hukukî anlaşmazlıkların yanı sıra insanların bedelini canlarıyla ödeyecekleri durumlar da süreç içerisinde boy göstermeye başlamıştı. Reji'nin gitgide artmakta olan tütün kaçakçılığını önlemek adına silahlı kolcu birimleri teşkil etme yoluna gitmesi, İškodra ve Arnavutluk bağlamında bu faaliyeti önlemeye yeterli gelmediği gibi silah taşımamanın bir erkeklik ve gurur meselesi olarak telâkki edildiği bölgede çatışmaların şiddetinin iyice artmasına yol açtı.⁵⁰ Louis Ramber, bir dönemin Reji Başmüdürü, Arnavut tütün kaçakçılarının kolcularla mücadelesinin canlı bir tasvirini sunar:

... kendilerini her türlü vergiden muaf addeden Arnavutluk'daki halka hulul etmeye mecburuz. Bunlar hükûmetin vergi toplamasına silâhla karşı korlar ve bilhassa bize karşı büyük bir soğukluk ve düşmanlık göstermek lütfunu ibraz buyururlar. Şehirlerde kaçak tütün resmen yapılır ve satılır. Satıcı, dükkânında dolu bir tüfek bulundurur. Kolcunun nâzik bir ihtarı bile tüfeğin kullanılmasına sebebiyet verir. Ses çıkarmıyoruz ve tedbir olarak çiftçinin tütününü satın almaktan başka bir şey yapamıyoruz. Zaten durum gayet tehlikelidir.⁵¹

Üstelik Düyûn-ı Umûmiye idaresinin Osmanlı mâliyesine adeta bir çift başlılık getirmesine benzer biçimde, Reji'nin tütün kolcuları da bölgedeki "resmî" silahlı gruplar arasında bir çeşit ikilik vücuda

⁴⁹ BOA, DH.MKT, 1415/85, 1 Şaban 1304/25 Nisan 1887.

⁵⁰ Reji'nin kolcu teşkilâtı hakkında detaylı bilgi için bkz. Burak Altunsoy, "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/40 (2021): 547-602.

⁵¹ Lui Ramber, *Gizli Notlar*, haz. Niyazi Ahmet Banoğlu (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1975), 149.

gelmesine sebep oldu. Kolcuların özellikle askerlerle ilişkisinde her ikisi de silahlı ve her ikisi de devletçe tanınmış iki birim arasındaki hasmane ilişkilere tanık olmak mümkündür. Bu türden ilişkilerin İškodra'da yaşanmış örneklerinin birinde kolcular, Lloyd Kumpanyası'nın bir vapuru ile seyahat etmeye hazırlanan İškodra Fırkası askerlerinin beraberlerindeki yüz dirhem tütüne el koymuş ve kendilerine hoş olmayan tavırlar sergilemişlerdi. Durum hızla Seraskerlik'e bildirilmişti.⁵² Dolayısıyla Reji idaresindeki tütün kolcularının teşekkülünden sonra devletin uzlaştırma görevlerine bir yenisi daha eklenmişti. Artık yalnızca üreticiler ile Reji'nin sivil memurlarını değil fakat kolcular ile kendi silahlı personelini, ayrıca hemen hepsi silahlı olarak gezen İškodra ahalisini uzlaştırmak gibi bir ödev, gerçekleştirilmek üzere kendini devlet makamlarına dayatmaktaydı.⁵³

Kolcular ile sorun yaşayanlar yalnızca askerler de değildi. İškodra'ya ve Dıraç'a deniz yoluyla seyahat edenlerin yanlarında getirdikleri ve götürdükleri tütünler de kolcular tarafından sıkı takibat altında tutuluyordu. Böylesi durumlarda meydana gelmesi muhtemel sıkıntıların önlenmesi adına devlet duruma müdahale etme gereksinimi duymuş ve "vilâyetin merkez sancağında reji usûlünün tamâmen takarrürüne değin teb'a-yı devlet-i 'aliyyeden İškodra'da sâkin gemi kapudan ve tâifelerinin kifâf-ı nefis için berâberce götürecekleri mu'ayyen bir mikdâr tütünün" Reji'den alınacak bir ilmühaberle taşınmasına karar vermişti.⁵⁴

Bütün bu çabalara ve Reji kolcularının geniş çaplı teftiş faaliyetlerine karşın inhisar usulünün bölgede tam manasıyla icra edilemediği ve bunun birtakım sıkıntılara yol açtığı 20. asrın şafağında dahi resmî belgelerde bahis konusu olmayı sürdürerek adeta bölgesel bir özellik kazanmışa benzer. Nitekim İškodra'daki vilâyet meclisi 1898 tarihinde "tütün öşrünün tahrîr ve tahsiline me'mûr edilen Düyûn-ı Umûmiye ve Reji idârelerince lâyıkıyla ta'kîb olunamamasından nâşî mikdâr-ı hâsılât dûn bir raddede kaldığından ve orada ahvâl-i inhisârîye

⁵² BOA, Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 1160/86983, 29 Safer 1316/19 Temmuz 1898.

⁵³ Arnavutluk kıtasının tümünde fakat özellikle Kuzey Arnavutluk'ta yerli halkın silahlanmış biçimde dolaşması uzun asırlara dayanan bir gelenek olarak imparatorluğun son devrine değin tartışmalara konu ve merkezî hükümetin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. 1910 yılında bölgeyi dolaşan Ahmed Şerif, en pejmürde kıyafetli Arnavutların dahi mutlaka bir silahları olduğundan bahseder, bkz. Ahmed Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'da Tanin*, haz. Mehmet Çetin Börekçi, c. II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999), 13.

⁵⁴ BOA, Hâriciye Tahrirat (HR.TH), 240/58, 5 Zilhicce 1317/6 Nisan 1900.

henüz cârî olmamasıyla Reji nâmına mu'âmele icrâsı karışıklığı mültezim bulunduğundan" şeklindeki ifadelerle merkezin dikkatini bu noktaya çekme çabası içerisindeydi.⁵⁵

Bu karışıklık yüzyılın dönümünden sonra da varlığını sürdürmüş ve ne reji usulü İşkodra'da tam manasıyla cari olabilmiş ne de İşkodra'nın reji usulünün haricinde sayılmasına olanak tanınmıştı. İlgili durum, 1902 yılında İşkodra vâilîliği ve kumandanlığı yapan Şâkir Paşa tarafından sunulan bir layihada "gerçi İşkodra merkez sancağında reji usulü takarrür etmemiş ise de reji idaresi öteden beri teşekkül ve az ve çok muamelata ibtidâr eylemesi" şeklinde ifade edilmişti. Paşa'nın layihası, İşkodra'da tütün ekiminin Reji ile sürtüşmelere ve kaçakçılıkla mücadele uygulamalarına rağmen günden güne artmakta olduğunu belirtmesi bakımından önem taşımaktadır. Esasında layihaya bakılırsa sorunun kökeninde de bu üretimin kendisi yatmaktaydı. Zira yetiştirilen tütün "sarfiyât-ı dâhiliyeden kat-ender-kat efzûn"du ve "bir tarafa sevk ve îsâl edilememekte"ydi. Bu tütünler Reji tarafından satın alınmadıkları takdirde "dâhilde on-on beş kişiden birtakım esnafın âdetâ yed-i ihtikârlarına geçmek"te ve tütün üreticisi bütünüyle mağdur olmaktaydı. Paşa, tahriratına şöyle devam ediyordu:

Şu hâlin ale't-tevâlî devâmından zürrâ' fütur getirerek tütün ziraatından ferâgât etmek fikrine hizmet edenler eksik olmuyorsa da tütün mahsûlüne mahsûs arâzî zâten kumluk ve sert olmak hesâbıyla başka mahsûl yetiştirmemekte ve bu sebeble zürrâ'ın ümîdi hep tütün mahsûlüne in'itâf etmektedir. Bu hâlin devâmı zürrâ'ın ve hele ma'îşetleri buna münhasır olan malisyâ ahâlîsinden ekserîsinin ... irtikâba mecbûr olub kuvve-i bedeniyesi muntazam olanlardan ba'zularının dahî sirkat ve sâire gibi vesâit-i muzırraya sülûkları

ile sonuçlanacağından kabul edilemezdi.

Paşa, hem Reji idaresinin bölgedeki hükmünün belirsizliğine hem de arz-talep dengesinin bozulması sonucunda baş gösteren ihtikar durumuna dikkat çektikten sonra muhtemel bir çözüm yolu olarak İşkodra'da yetiştirilen tütünlerin "âlâ, evsat ve ednâ" olarak sınıflandırıp fiyatları belirlendikten sonra Reji tarafından satın alınmasını önermişti. Böylelikle hem üreticinin tütünü elinde kalmayacak hem de bölgedeki tüketiciler birkaç esnafın hiçbir standardı olmayan satış fiyatlarından kurtarılıp tütünlerini Reji'den alacaklardı. Böylesi bir teşebbüs için İşkodra'da yeterli insan gücü bulunmaktaydı ve Paşa'nın kanaatince bu

⁵⁵ BOA, DH.MKT, 2091/36, 26 Rebiülevvel 1316/14 Ağustos 1898.

tütünler “memâlik-i mahrûsa-ı şâhânenin sâir aksâmına mahsus bandroller ile tütün paketleri imâlîyla sevk ve irsâl ve bâkî kalacak yaprak tütünler civâriyet münâsebetiyle memâlik-i sâire-i ecnebiye reji idârelerine satılmak” suretiyle şirkete de büyük kâr sağlama potansiyeline sahipti.⁵⁶ Ancak Şâkir Paşa'nın bu önerisi İşkodra'da hayata geçirilmeyecekti.

Fakat Reji'nin İşkodra'daki tesirlerinin tam manasıyla anlaşılabilmesi için buraya değin sıralanan çeşitli yetersizlikler ve olumsuzlukların ötesine geçmek gerekmektedir. Tütün çiftçisinin memnuniyetsizliğine, yerel makamların hoşnutsuzluğuna, dolaylı yoldan ihtikarın artmasına ve kolcuların hâl ve hareketlerine aksülamel olarak gelişen bazı şiddetli çatışmalara sebebiyet vermesine karşın Reji, sanayiden hemen bütünüyle mahrum olan bu Kuzey Arnavutluk şehrinde proleterleşme sürecini hızlandırarak ilginç bir etkide de bulunmuştu. Zira Reji, İşkodra'da bir sigara imalathanesi vücuda getirmiş ve burada üretilen sigaraları “İşkodra” ismiyle piyasaya sürmüştü.⁵⁷ Her ne kadar bu imalathane Selânik örneğinde görüldüğü üzere bir fabrika mahiyeti taşımasa ve işçilerinin grev ve benzeri faaliyetlere gittiği tarihsel hadiselerle rastlanmasa da bu, İşkodra'nın kendi şartları içinde düşünüldüğü takdirde Tütün Rejisi'nin bölgedeki önemli tesirlerinden birini teşkil etmekteydi. İmalathanenin varlığı İşkodra'da çiftçilerin, zanaat sahibi esnafın, ticaret erbabının, din adamlarının, merkez tarafından görevlendirilmiş askerî ve sivil bürokrasi mensuplarının yanı sıra uluslararası sermayeye ait bir iş yerinde, ürettiğinin kullanma ve satma hakkı kendine ait olmaksızın el emeğiyle ve mesai usulüyle çalışan ufak bir işçi sınıfının teşekkülüne katkıda bulunmuştu.⁵⁸

Öte yandan, Reji'nin ve faaliyetlerinin iyi çalışıldığı bir bölge olan Selânik örneği Şirket'in Osmanlı Balkanlarına etkisinin düzeyleri bakımından bir kıyas imkânı oluşturmaktadır. Merkezî otoritenin İşkodra'ya nispetle çok daha sağlam bir şekilde teessüs etmiş olduğu

⁵⁶ İşkodra Vâli ve Kumandanı Şâkir Paşa'nın bahsi geçen layihası için bkz. BOA, DH.MKT, 605/13, 29 Cemaziyülahir 1320/3 Ekim 1902.

⁵⁷ Sigaraların “İşkodra” olarak adlandırılmasının II. Abdülhamid devri hafiyelerinin şüphelerini çektiği anlaşılmaktadır. Ramber, bu ismin Arnavut milliyetçiliği ile ilişkilendirilerek sakıncalı bulunduğunu belirtir, bkz. Ramber, *Notlar*, 206.

⁵⁸ İşkodra'da modern kapitalist üretim ilişkilerinin ilk örneklerinin 1860'lardan itibaren ortaya çıkmaya başladığı anlaşılıyor. Bu ilk örnekler arasında 1860 yılında şehre getirilen sigara kâğıdı kesme makinesinin olması tütün üretimi ile bölgedeki toplumsal sınıfların şekillenmesi arasındaki bağı göstermesi bakımından önem taşır, bkz. Harilla Papajorgji, *The Development of Socialist Industry and its Prospects: In the People's Republic of Albania* (Tiran: y.y., 1964), 6.

vilâyette, Reji uygulamaları emek-sermaye ilişkilerinden tütüncülerin sosyal yaşantılarına değin birçok konuda çok daha belirgin izler bırakmıştır. Dolayısıyla Reji'nin Arnavutluk coğrafyasındaki temel problemini merkezi otorite sorunundan bağımsız olarak ele almak mümkün gözükmemektedir. Şirket bölgede ne kendi usulünü resmen ve kanunen tatbik etme imkânı bulmuş ne de bölgeden bütünüyle uzak kalmıştır. Haddizatında, bu durum İşkodra'da Reji karşıtı söylemin de temel argümanlarından birini oluşturmuş ve Şirket'in müdahalelerine hemen her zaman uygulamalarının resmî ve kanunî bir dayanağı olmadığı iddiasıyla karşı çıkmıştır. Bu yönüyle Tütün Rejisi ve uygulamada karşılaştıkları zorluklar, ilgili devirdeki merkezileştirici politikaların bölgede karşılaştığı sorunlardan çok da farklı bir veçhe arz etmez ve Osmanlı Balkanlarının kendi içinde barındırdığı çeşitliliğinin sosyo-ekonomik düzeydeki bir yansıması olarak ele alınmaya müsaittir.

Ancak içinde buldukları koşulların farklılığına rağmen, diğer vilâyetlerde olduğu gibi İşkodra'da da kaçakçılık 20. yüzyıl başlarında dahi önemli bir fenomen olmayı sürdürmüştür. Arnavutluk'u pek çok kez ziyaret etmiş olan Macar soylusu Nopsca, 1907 yılındaki İşkodra seyahati sırasında, yol üstüneyken kendilerine hiçbirinde Tütün Rejisi'nin damgasının bulunmadığı tütünlerden sarılan sigaraların ikram edildiğini yazmaktadır.⁵⁹ Benzer şekilde resmî otoriteler de bu devirde tütün kaçakçılığı ile mücadele etmeyi sürdürmüşlerdi. Örneğin Berat'ta kaçak olarak satılmakla olan tütünlerin "Elbasan ve İşkodra cihetlerinden nakledilmiş" oldukları anlaşılmış, bunların menşelerinin araştırılması istenmişti.⁶⁰ İşkodra mahsulü tütünlerin Güney Arnavutluk'ta da revaç gördüğünü gösteren bu örnek şehrin, bölgedeki kaçak tütün ticareti içinde önemli bir yer tuttuğunu da ortaya koyar. Üstelik tespit edilebildiğine göre tütün kaçakçılığı, Vilâyet-i Selâse'nin hemen tümünde olduğu gibi İşkodra vilâyeti dâhilinde de yalnızca seyrek nüfuslu, merkezin denetiminden bütünüyle uzak noktalarda değil fakat kaza merkezlerinde dahi gerçekleşmekteydi.⁶¹

⁵⁹ Franz Nopsca, *Traveler, Scholar, Political Adventurer: A Transylvanian Baron at the Birth of Albanian Independence, The Memoirs of Franz Nopsca*, çev. Robert Elsie, (Budapeşte: Central European University Press, 2014), 28-29.

⁶⁰ BOA, BEO, 3582/268620, 23 Haziran 1909.

⁶¹ BOA, BEO, 3586/268950, 10 Cemaziyelahir 1327/29 Haziran 1909.

Sonuç

Tütün, Osmanlı coğrafyasında üretilen ve tüketilen bir ürün olmaya başlamasından imparatorluğun son yıllarına kadar çeşitli toplumsal sınıflar arasındaki ekonomik rekabetin, devlet hazinesi ile Avrupa sermayesi arasındaki çıkar çatışmasının ve nihayetinde Osmanlı Devleti'nin borçlar sorununun önemli bir aktörü olmayı sürdürdü. Kâh fetva makamının karşısına yakıcı bir sorun olarak çıktı, kâh önemli bir gelir kalemi olarak çeşitli iktisadî defterlerde kendisine satırlarca yer ayrıldı. İmparatorluğun gelişmekte olan limanlarının hemen tümü tütünlerin taşıdığı gemilerle doldu, bu ürüne özel vergiler ihdas edildi, bu vergilerden kaçmanın yolları arandı ve çoğu kez bulundu. Hakkında şarkılar söylendi, şiirler yazıldı, türküler düzüldü. Yalnızca ziraî bir mahsul, ticarî bir meta olarak kalmadı, fakat girdiği her bölgede köklü sosyal değişimlere de yol açtı.

Tarihî süreçte bu kadar belirgin bir hâl almış bu keyif verici tüketim maddesinin Osmanlı Devleti'ndeki anavatanı, nihaî kaybına dek, Rumeli kıtası olmuştu. Makedonya ve Bulgaristan uzun on yıllar boyunca imparatorluğun tütün ambarı vazifesini gördüler. Bu kıtada ekiminin gitgide yaygınlaşması tütünü Adriyatik kıyılarına, Arnavutluk'a değin getirdi. Gerek beyzade konaklarında gerek mütevazı evlerde sıklıkla tüketilen ve kısa süre içinde bölgedeki hâkim patriyarkal anlatının unsurlarından birine evrilen tütün hakkında yeni atasözleri bile oluşmuş, "tütünsüz kahvenin imansız Türk gibi olduğu" söylenmeye başlanmıştı.⁶²

Bu kadar rağbet gören ve gelir getiren bir ürünün kaçakçılığının yapılmaması, hele bu çalışmanın odak noktasına yerleştirdiği Arnavutluk'un merkez tarafından denetlenebilme imkânlarının kısıtlılığı hesaba katıldığı takdirde olası değildi. Nitekim erken tarihlerden itibaren devlet bu kaçakçılığın önüne geçmek için çeşitli önlemler almaya başlamıştı. Tütün gelirlerinin Reji'ye devriyle beraber artan hoşnutsuzluk kaçakçılıkta bir artışa neden olmuş, İşkodra'daki silahlı gruplara bir yenisi olarak eklenen Reji Şirketi kolcuları ile kaçakçılar arasında şiddetli çatışmalar boy göstermeye başlamıştı.

⁶² Bu sözün çeşitli Balkan dillerinde versiyonları mevcuttur. Arnavutça orijinali, yabancılar ve diaspora Arnavutları için oluşturulan bir Arnavutça ders kitabında "*kafeja pa duhan është si turku pa iman*" olarak verilir, bkz. Gjovalin Shkurtaj ve Enver Hysa, *Gjuha shqipe për të huajt dhe shqiptarët jashhtë atdheut* (Tiran: Toena, 2001), 178.

İşkodra'da reji usulünün tatbikine yönelik yerel ayak direyiş, genellikle birbirleriyle rekabet etmek durumunda kalan tütün üreticisi ile tüccarının, küçük çiftçi ile büyük toprak sahiplerinin aynı çizgide hizalandıkları nadir alanlardan birini oluşturuyordu. Nitekim çalışmada ele alınan tarihsel süreç boyunca Reji'ye karşı toplumsal muhalefetin İşkodra'nın vilayet meclisi azalarından üreticilere ve tüccarlara değin uzanan çeşitli bileşenlerden oluştuğu görülür. Bu muhalefet sayesinde reji yönteminin İşkodra'da tatbiki bölge imparatorluğun yönetiminden bütünüyle çıkıncaya değin uygulanamamış, Reji'nin görece hâkimiyet kurabildiği tek bölge vilâyetin aslî limanı vazifesi gören Dıraç ve çevresinde sınırlı kalmıştı.

İmparatorluğun tütün üretim ve ihraç merkezlerinden biri olan İşkodra'da reji usulünün tesis edilmesine yönelik çeşitli çabaları ve bu çabalara karşı sergilenen toplumsal ayak direyişi ele alan bu makalenin kapsamının daha da genişletilmesi mümkündür. Osmanlı Balkanlarının tütün üretilen birçok muhitinde de benzer fakat oldukça özgün tarihî süreçler yaşanmıştır. Öte yandan, bu bölgelerdeki tütün üreticisi, tüccarı ve kaçakçısının Reji Şirketi ile ilişki biçimlerinin incelenmesi hem Osmanlı Rumeli'sindeki birtakım dengeleri anlamamızı, hem de Reji ile devlet ve ahali arasındaki ilişkiye dair daha geniş ölçekli bir tarihsel anlatıya varmamızı mümkün kılma potansiyeline sahiptir.

Öz

İşkodra'da tütün ziraatının ve ticaretinin tarihi 17. yüzyıla değin uzanmaktadır. Osmanlı Arnavutluk'undaki tütün üretim merkezlerinden biri olan şehir, bu ürünün yetiştirildiği ve iç ve dış pazarlara pazarlandığı bir bölge hâline gelmiştir. 1884 yılında Avrupa sermayesiyle kurulan Tütün Rejisi Şirketi'nin bölgeye gelmesi İşkodra'da ciddi bir toplumsal muhalefetle karşılaşmıştır. İrili ufaklı tütün üreticileri ve tüccarları Reji'nin uygulamalarına şiddetle karşı çıkmış ve tekel usulünün bölgeye uygulanmaması için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Tarihsel bir olgu olarak tütün kaçakçılığı da Reji Şirketi'nin bölgedeki faaliyetlerinden sonra hızla artmıştır. 1885-1910 yılları arasında İşkodra'da Reji Şirketi ile yerli üretici arasındaki ilişkileri inceleyen çalışma, Osmanlı Arnavutluk'undaki bu spesifik tarihî sürecin bir manzarasını sunmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İşkodra, tütün, Reji, tütün kaçakçılığı, Osmanlı Balkanları, Arnavutluk

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

AE.SMST.II, 43/4211.

BEO, 1160/86983; 3582/268620; 3586/268950.

C.ML, 44/2050; 256/10563; 407/16683.

DH.MKT, 605/13; 1353/92; 1372/109; 1395/18; 1398/120; 1415/85;
1496/113; 1796/103; 2091/36.

DH.ŞFR, 124/107.

HR.SYS, 115/30.

HR.TH, 240/58.

İ.DH, 694/48518.

PLK.p, 4233, 6163.

ŞD, 1190/29.

Y.EE, 24/50.

Y.MTV, 135/13.

Yayımlanmış Kaynaklar ve Araştırma Eserleri

Ahmed Şerif. *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'da Tanin*. haz. Mehmet Çetin Börekçi. c. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999.

Akyıldız, Ali. "Alman Sermayesinin Balkanlar'daki Uzantısı: Selânik-Manastr Demiryolu." *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*: Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003. İstanbul: IRCICA, 2006: 127-161.

Alpan, Necip. *Prizren Birliği ve Arnavutlar*. Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978.

Altunsoy, Burak. "Reji Uygulamaları ve Tütün Kaçakçılığını Engellemeye Yönelik Bir Girişim: Kordon Bölükleri." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/40 (2021): 547-602.

Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*. c. 1. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976.

Balsoy, Gülhan. "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century." *International Review of Social History* 54 (2009): 45-68.

Batman, Mustafa. "Tobacco Smuggling in the Black-Sea Region of the Ottoman Empire, 1883-1914." İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*. c. 1. Kısım 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

- Bektaş, Gönül. "Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839-1912 (1)." *METU Journal of the Faculty of Architecture* 37/1 (2020): 169-198.
- Blumi, Isa. "Thwarting the Ottoman Empire: Smuggling through the Empire's New Frontiers in Yemen and Albania, 1878-1910." *International Journal of Turkish Studies* 9/1-2 (2003): 251-270.
- Blumi, Isa. "Undressing the Albanian: Finding Social History in Ottoman Material Cultures." *Ottoman Costumes: From Textile to Industry*. ed. Suraiya Farouqhi ve Christopher K. Neumann. İstanbul: Eren Yayınları, 2004. 123-151.
- Brummett, Palmira. *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*. New York: State University of New York Press, 2000.
- Clayer, Nathalie. *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökeni: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Dağ, Mustafa. "Osmanlı Tütününde Çokuluslu Yabancı Sermaye Yatırımının Teşkilat Yapısı: Ankara Reji İdaresi Örneği." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2 (2022): 651-680.
- Dağ, Mustafa. "Urfa Reji Müdürlüğü ve Tütün Kaçakçılığıyla Mücadeledeki Rolüne Dair Bir İnceleme (1883-1925)." *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2022): 673-695.
- Dağ, Mustafa. "XX. Yüzyıl Başlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Menbiç Reji Memurluğu Örneği (1910-1911)." *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2021): 207-228.
- Diğiroğlu, Filiz. "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)." *Osmanlı Araştırmaları* 43/43 (2014): 227-272.
- Diğiroğlu, Filiz. *Trabzon Reji İdaresi: Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Bankası, 2007.
- Gawrych, George. *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam, and the Albanians, 1874-1913*. Londra: I. B. Tauris, 2006.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Gingeras, Ryan. *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1913*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Gounaris, Basil C. "From Peasants into Urbanites, from Village into Nation: Ottoman Monastir in the Early Twentieth Century." *European History Quarterly* 31/1 (2001).

- Gökdemir, Oktay. "Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi." İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994.
- Günaydın, Gazi Giray. "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri." Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi 7/7 (2009): 105-116.
- Hristov, Petko. "The Balkan Gurbet: Traditional Patterns and New Trends." Migration in the Southern Balkans: from Ottoman Territory to Globalized Nation States. ed. Hans Vermeulen, Martin Baldwin-Edwards ve Riki van Boeschoten. Cham: Springer, 2015: 31-46.
- İnan, Huricihan. "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme." Toplum ve Bilim 23 (1983): 9-39.
- İşkodra Vilâyeti Salnâmesi. İşkodra: İşkodra Vilayet Matbaası, 1310.
- Karaca, Ali. "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni." Tütün Kitabı, ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Kasaba, Reşat. *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*. New York: State University of New York Press, 1988.
- Keyder, Çağlar; Özveren, Y. Eyüp ve Donald Quataert. "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives." Review (Fernand Braudel Center) 16/4 (1993): 519-558.
- Nacar, Can. "The Régie Monopoly and Tobacco Workers in Late Ottoman Istanbul." Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East 34/1 (2014): 206-219.
- Neuburger, Mary C. *Balkan Smoke: Tobacco and the Making of Modern Bulgaria*. Ithaca: Cornell University Press, 2013.
- Nopcsa, Franz. *Traveler, Scholar, Political Adventurer: A Transylvanian Baron at the Birth of Albanian Independence, The Memoirs of Franz Nopcsa*. çev. Robert Elsie. Budapeşte: Central European University Press, 2014.
- Oğuz, Zafer. *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları: Düyun-ı Umumiye İdaresi*. İstanbul: Gökkuşuğu Kitabevi, 2011.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*. c. 1. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- Pamuk, Şevket. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Pamuk, Şevket. *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820*. Princeton: Princeton University Press, 2018.

- Papajorgji, Harilla. *The Development of Socialist Industry and its Prospects: In the People's Republic of Albania*. Tiran y.y., 1964.
- Ramber, Lui. *Gizli Notlar*. haz. Niyazi Ahmet Banoğlu. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1975.
- Reyhan, Cenk. *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Shkurtaç, Gjovalin ve Hysa, Enver Hysa. *Gjuha shqipe për të huajt dhe shqiptarët jashtë atdheut*. Tiran: Toena, 2001.
- TBMM Zabıt Ceridesi. Üçüncü Devre, Dördüncü Celse, Seksen İkinci İnikad. (24 Mayıs 1928, Perşembe).
- Thompson, E. P. *Avam ve Görenek*. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Birikim Yayınları, 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "İkinci Abdülhamid'in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf." *Türkiyat Mecmuası* XII (1955): 135-144.
- Vardağlı, E. Tutku. "International Tobacco Politics and the Question of Social Movements in the Middle East: A Comparative Analysis of Ottoman and Iranian Cases." *Middle Eastern Studies* 50/4 (2014): 606-621.
- Vardağlı, E. Tutku. "Tobacco Labor Politics in the Province of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations." İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- Wallerstein, Immanuel. "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research." *Review* 2/3 (1979): 389-398.
- Wallerstein, Immanuel. *Sosyal Bilimleri Düşünmemek: 19. Yüzyıl Paradigmalarının Sınırları*. İstanbul: bgst Yayınları, 2013).
- Yardımcı, Ezgi. "Osmanlı'nın Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet." Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yılmaz, Fehmi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)." İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.

Pinelopi Delta - İon Dragoumis: Talihsiz bir Aşk Hikayesi**

Alexandra Marina Dapoudani*

Abstract:

Title: *Pinelopi Delta - Ion Dragoumis: An Unfortunate Love Affair*
Penelope Delta (1874-1941), the greatest writer of Children's Literature in modern Greece of the 20th century, lived a great platonic love affair with Ion Dragoumis. The two were never able to live their love freely since Delta was already married and the mother of three children. They deserved to experience the absolute spiritual love because in any case love for Plato is "τόκος εν καλώ / tokos en kalo", that is to say more explanatory, birth in the absolute beauty of the spirit and ideas. But this unrequited love came at a high price in the psychological world of Delta, she never forgave herself for not daring to go beyond the social conventions of the time, never forgave her parents for marrying her off to a man she never truly loved. Fate treated both of them harshly: Ion Dragoumis was murdered on July 31, 1920 by the ardent supporters of the Prime Minister of Greece Eleftherios Venizelos, Penelope Delta several years later and more specifically in the middle of the Second World War, she committed suicide, unable to bear the loneliness any longer and her hard luck.

Keywords: Platonic love, unrequited love, suicide, fate, emotional emptiness.

* Öğr. Görevlisi Dr., Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-3620-6997; e-mail: marinada1982@gmail.com

** Bu bilimsel makale, Tez danışmanı Profesör İoannis Petropoulos olan, Klasik ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Yunan Filolojisi Bölümü'nde yapılan: "İntihar Üzerine: Eski Yunanistan'da iyi Ölüm Kavramı ve Çağdaş Yunan Edebiyatı'nda İntihar Umutsuz Adımı" başlıklı Post Doktora çalışmasının bir ürünüdür.

Giriş

İş adamı ve milli hayırsever Emmanouil Benakis ve o dönemin Mısır İskenderiyesi'nin güçlü tüccar ailesi olan Khoremi'lere mensup Virginia Khoremi'nin kızı Pinelopi Benaki-Delta, 24 Nisan 1874'te Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğdu. Yazma yeteneği, çocukluğundan itibaren kendini gösterdi. Çocuk edebiyatının solmakta olduğu bir zamanda, Penelope Delta bu türe cömertçe katkıda bulunmuştur. İlham kaynağı, Yunan tarihi ve Yunanlar için önemli olaylardır. Birçok bilimsel topluluk ve derneğin üyesiydi ve edebiyat ve kültürün tanıtımının savunucusuydu. Ayrıca modern tarih için sözlü kaynaklar toplamakla da uğraştı. Makedon savaşçıların anılarını kaydetti, önde gelen siyasi ve askeri olaylar hakkında sözlü tanıklıklar ve anlatılar topladı. 1882 yılında Benaki ailesi geçici olarak Atina'ya taşındı ve 1895 yılında Pinelopi zengin Fenerli tüccar Stefanos Delta ile evlendi. Bu evlilikten üç kız çocuk sahibi oldular. 1905 yılında ailece İskenderiye'ye döndüklerinde, Pinelopi o dönem Yunanistan'ın İskenderiye Konsolos Yardımcısı olan İon Dragoumis ile tanıştı. Aralarında büyük bir aşk başladı, ancak Pinelopi toplumsal kabullere, eşine ve çocuklarına karşı sorumluluklarına karşı gelmek istemedi. Pinelopi Delta'nın Dragoumis'e karşı olan bu platonik aşkı¹, 1908 yılında Dragoumis'in hayatı dönemin önemli Yunan aktrisi Marika Kotopouli ile birleşince, son buldu. Delta, 1906 yılında Frankfurt'a taşındı ve Bizans İmparatorluğu döneminde geçen *Vatan için - Gia tin Patriδα* (Για την Πατριδα/Vatan İçin) (1909) isimli ilk romanını yayınladı. Kısa zaman içinde, bunu *Ton Kero tou Voulgaroktonou* (Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου/ Bulgar-kıran Dönemi) isimli ikinci romanı takip etti. 1909 Goudi Askeri Hareketi ona *Paramithi Khoris Onoma* (Παραμύθι Χωρίς όνομα / İsimsiz Masal) (1911) başlıklı eserini yazma noktasında ilham verdi. 1913 yılında Delta ailesi İskenderiye'ye döndü ve 1916 yılında Delta'nın babası Emmanouil Benakis'in belediye başkanı seçileceği, Atina'ya kalıcı olarak yerleşti.

¹ Platonik aşk veya platonik sevgi, manevi sevginin bir çeşidi için kullanılan bir kavramdır. Platonik aşk, Platon'un konusu sevgi veya gelen olarak aşk olan *Symposium* adlı diyalogunda incelenmektedir. Platonik sevgi, tanrısal olanın, güzel olanın gözlemlenmesi için yükseliş aracı sayılmaktadır. Kısaca, gerçek platonik aşkta, sevdiğimiz güzel veya üstün kişi bizim zihnimizi ve ruhumuzu daha yüksek ideallere yönelme noktasında esinlendirir. Sokrates, Platon'un *Symposium* eserinde Tensel Aşk ve Tanrısal Aşk olmak üzere iki çeşit aşk tipi tanımlamaktadır. Tensel Aşk, fiziksel tatmin ve üreme amacı ile güzel bir vücuda karşı olan basit maddesel çekimden başka bir şey değildir. Tanrısal Aşk, yolculuğa fiziksel çekimden yani güzel bir şekle veya vücuda olan çekimden başlayıp, aşama aşama Yüksek Güzelliğe yönelmektedir. Bu bizi yüksek ruhsal seviyelere ulaştırın Tanrısal Aşk kavramı *Platonik aşk* olarak adlandırılmaktadır: Platon, *Faidros*, *İ Logiki tou Platonikou Eroti*, Ekdoseis Romi (Atina, 2018), 234.

Emmanouil Benakis, Kifisia'daki yazlık evlerine sık sık davet ettikleri, Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos ile sıkı bir dostluk kurdu².

Pinelopi Delta 1922 yılında, ailesinin de katkısı ile, "Küçük Asya Felaketi" sonrası Yunanistan'a gelen göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve rehabilitasyonu için aksiyon aldı. Babasının Kifisia'da bulunan çiftliğinde ve evlerinde onlarca göçmen aileyi misafir etmişler ve bu ailelere yiyecek sağlamışlardır. 1925 yılında *I Zoi tou Christou (H Ζωή του Χριστού/İsa'nın Hayatı)* yayınlanmıştır. 1929 yılında, 1939 yılında bitecek olan ve üç ciltte o dönemin aktif kadınlarından biri olan Despoina Krina-Dapergola'nın hayatını anlatan bir otobiyografik roman olan, *Romiopoules (Ρωμιοπούλες / Rum Kızları)* isimli üçlemeyi yazmaya başlamıştır³. Ayrıca üç romanı daha yayımlanmıştır: bütün kardeşlerin yazı geçirmek için Mısır'dan Atina Pire'ye teyzelerine geldiklerinde, kardeşinin yaşadığı maceraları anlattığı *Trellantonis (Τρελλαντώνης / Deli Antonis)* (1932), ailenin küçük köpeğinin gözlerinden İskenderiye'deki hayatı anlattığı *O Magkas* (1935) ve hikâyenin Makedonya Mücadelesi sırasında Giannitsa Gölü etrafında geçtiği *Sta mistika tou Valtou (Στα Μυστικά του Βάλτου / Bataklik Sırlarında)* (1937)⁴.

Alman güçlerinin Atina'yı işgal ettiği 27 Nisan 1941 günü, bu olay yüzünden psikolojik olarak çökmüş olan, Pinelopi Delta, zehir içerek intihar etmeye çalışmış ve beş gün sonra 2 Mayıs 1941'de vefat etmiştir. Hemen ölmemesi nedeniyle hayatının son saatlerini dayanılmaz acılar içinde geçirmiştir. Ayrıca bundan önce de iki defa intihara teşebbüs ettiği vurgulanmalıdır. Evinin bahçesinde bulunan mezar taşına, *SESSİZLİK* kelimesi kazınmıştır. Maria Polidouri'nin Kostas Kariotakis'e karşı olan çılgın aşkının bir benzeri de Pinelopi Delta'nın İon Dragoumis'e olan aşkıdır. Aslında platonik ve tamamlanamamış bir aşk olan bu seveda, birçok engel ve zorlukla karşılaşmış ve onun içinde büyük bir ukde olarak kalmış ve İkinci Dünya Savaşı'nın ortasında onu intihara sürüklemiştir⁵.

Ancak onu ölüme götüren son intiharı ile önceki intihar denemeleri arasında nasıl bir ortak nokta olduğu sorusunu cevaplamaya çalışacağız. Delta'nın intihar etme amacı, Alman işgalini yaşamamak için kendini öldürmekti. Aynı mantıkla gençliğindeki intihar girişimleri de benzer amaç güdüyor olabilir. Her intihar denemesi ile, onu son nefesine kadar

² Nena Kokkinani, *Pinelopi Delta, I Zoi tis san Paramythi, Viografia gia Efivous* (Atina: Ekdoseis Agkyra, 2008), 23-25.

³ Kokkinani, *Pinelopi Delta*, 26-27.

⁴ Kokkinani, *Pinelopi Delta*, 28-29.

⁵ Kokkinani, *Pinelopi Delta*, 30-31.

sevmekten vazgeçmediği İon Dragoumis ile birlikte yaşamaktan alıkoyan babası, annesi ve kocasından intikam almak istemiş olabilir. Kendisine karşı ve ona karşı olanlara, onu reddedenlere veya terk edenlere karşı öfkeyle dolu olan ve kendisini öldüren kişilerin kararlarının arkasında çoğu zaman cezalandırma kavramı yer alır⁶.

Sevdiğimiz bir kişinin ölümü karşısında hissettiğimiz yas ve hüznün, bizi matem ve şikayete yöneltiyorsa, o zaman melankolide bulunan yasin nesnesi artık sevdiğimiz ölü olmaktan çıkar ve bizzat kendimiz haline gelir. İntihar eden kişi kendisini öldürerek aslında nefret ettiği cismi öldürmektedir. Olduğu veya dönüştüğü cisimden nefret etmekte ve ölmesini istemektedir. Bu anlamda intihar bir çeşit cinayettir⁷.

Pinelopi Delta'nın kendi verdiği isim ile, ölüm nostaljisi, yani intihar eğilimi çocukluk döneminden beri bildiği bir şeydi: "*Annemin ağlamasına neden olacak ölüm düşüncesi beni çekiyordu. Çünkü çocukları ölen anneler ağlıyorlardı, o zaman benim annem de ben ölünce ağlayacaktı (...) annemin ağlamasının ve belki bir öpücüğünün de hasretini çekiyordum*"⁸. Burada, çocukluk döneminde ona karşı ilgisiz ve soğuk bir tavır olan annesinden intihar ederek intikam alma isteği gözlemlenmektedir. Pinelopi Delta, annesinin sevgisine ve çocukluk döneminde doyamadığı öpücüklerine susamış vaziyetteydi.

Platonik Bir Aşkın Başlangıcı

Ölüm düşüncesi, evli ve üç çocuk annesi olgun bir kadın olarak, kendisinden dört yaş küçük İon Dragoumis'i tanıyıp âşık olduğunda tekrar ortaya çıktı. Onu tanımadan iki yıl önce, arka planında ağır bir tür melankolinin gizlendiği ciddi psikosomatik semptomlarla Avusturya'daki bir nöroloji kliniğinde tedavi görmüştü. Pinelopi Delta, babasının kendisini onunla evlenmeye zorladığı kocasıyla oluşturduğu ailede, yaklaşılmaz ve aşırı soğuk tavırlı annesinin ve aslında mevcut olmayan babasının yanında mutsuz olduğunu biliyordu. Genç Pinelopi, bu üç noktada düzelmez ve umutsuz hayattan kurtulabileceği noktada umutlanmayı bırakmaya karar verdi. Kendi ifadelerine göre hayatı usandırıcıydı ve kendisi çapraşık bir labirentin içinde mahsur vaziyetteydi. Bu durum onu hassas

⁶ Petros Khartokollis, *İdanikoi Autokheires, Ellines Logoteklmes pou Autoktonisan* (Atina: Ekdoseis Estia, 2003), 145.

⁷ Simon Critchley, *Simeioseis Peri Autoktonias*, çev. Myrsini Gkana (Atina: Ekdoseis Potmos, 2018), 65.

⁸ Pinelopi Delta, *Protes Enthymiseis*, Epimeleia A. Zannas (Atina: Ekdoseis Ermis, Athina 1985), 29.

kılmaktaydı ve bu nedenle İon Dragoumis ile tanışması belirleyiciydi, ortaya çıkan aşka karşı koyması imkânsızdı ve yaralanacağı da kesindi:

*Artık sarsıntı istemiyordum, mutluluk istemiyordum. (...) Evlilik hayatım dışındaki her his veya sarsıntı, hem benim yapım hem de yetiştirilme tarzım nedeniyle imkânsızdı. Etrafıma sakinlik, şefkat ve huzur dağtıyordum. Sakinlik. Hayatım tekdüze, sakin bir göldü (...).*⁹

1905 yılı İskenderiye’de, Pinelopi Delta’nın Yunanistan İskenderiye konsolos yardımcısı İon Dragoumis’i tanıdığı yıldır. İon Dragoumis (2 Eylül 1878, Atina - 31 Temmuz 1920, Atina) bir Yunan diplomat, siyasetçi ve yazardı. Dragoumis partilere ait değildi. İlk başta Venizelos’u destekledi, sonra ona karşı çıktı, bu konumlanış da Dragoumis’in 1920’de idam edilmesine sebep oldu. Gerçekte herhangi bir partiye ait olamazdı. Onun gibi özgür ruhlar, başkalarının karar verdiği yerlere ait olmaya dayanamaz. Hemen birbirlerine âşık oldular, aralarında yoğun bir tutku ve yarını olmayan platonik bir aşk doğdu. Bu tamamına eremeyen aşk, Delta’nın iki defa daha intihar denediği uzun yıllar boyunca devam etti. Kendisine karşı samimi olabilmek adına, eşine her şeyi itiraf etti ama onu asla terk etmedi. 1908 yılında, İon Dragoumis’in aktris Marika Kotopouli ile tanışması ve aşkı ona son darbeyi vurdu. O zamandan itibaren, Pinelopi Delta ömrünün sonuna kadar hep siyah giyindi.

Delta, Yunan konsolos yardımcısı ile İskenderiye’deki köşkte yaptıkları konuşmaları anımsıyor ki bu konuşmalar sırasında iki tarafta da benzeri görülmemiş bir tutku ve şefkat ortaya çıkmaktaydı: Delta:

*Şimdi seni sevdiğimi söylemekten korkmuyorum, (...) Ne dedikleri beni ilgilendirmiyor, bunu düşünmüyorum bile. Seni sevdiğimi gidip kocama da söyleyebilirim.*¹⁰

Dragoumis: *“Şimdiye kadar hiç böyle sevmemişim (...). Sende hiçbir şey, hiçbir şey bana dokunmuyor. Her kelimen, her hareketin, her bakışın kalbimle uyumlu.*¹¹

Konsolos Yardımcısı Dragoumis’in Yunanistan’a geri çağırılması Delta’nın zaten kötü olan ruh halini ağırlaştırdı. O Atina’ya gidiyor ve

⁹ Pinelopi Delta, *Anamniseis 1921*, Epimeleia A. Zannas (Atina: Ekdoseis Ermis, Athina 1996), 30.

¹⁰ Delta, *Anamniseis 1921*, 72.

¹¹ Delta, *Anamniseis 1921*, 73.

ilişkileri mektuplaşarak devam ediyor. O an için sonu olmayan bir kabustan kurtulduğunu hissediyor. Ancak, günlüğüne yazdıklarında:

Geçen hafta, bir fırtına gibi yıkıcıydı, sağlığım her geçen an daha kötüye gidiyordu. İyiye gitmek için hiçbir şey yapmıyordum, yaşamak istemiyordum, kurtulabilmek için ölmeyi umut ediyordum,¹² diyordu.

Bu durumundan korkan kocası, anne babasını görebilmesi için Atina'ya gitmeyi önerince, orada Dragoumis ile de buluşacağını bildiğinden bu çekici öneriyi ikinciye düşünmeye gerek duymadan kabul eder:

Ansızın ışık gördüm. Gitmem onu görmem gerekiyordu, daha sonra ne olacaksa olsun. Ölüm, intihar, boğulma dışında önümde olumlu hiçbir şey görmüyordum. Onu bir daha göreyim ve artık geri dönmeyeyim, sanırım tek olumlu düşüncem buydu.¹³

Bir an için çocuklarını düşünüyor, ancak çocuklarının düşüncesi bile onu kaçıştan alıkoyamıyor. Ve çağdaş Yunanistan'ın en iyi çocuk kitapları yazarı olarak tanınmış bu kadın aşağıdakileri yazıyordu:

Kader öksüz kalmalarını istediği düşüncesi ile çocuklarımı bıraktım. Daha çok küçüktüler. Sevgiye ve acıya ve mahrumiyete ve hüzne ilişkin ne bilebilirlerdi ki?¹⁴

Gitme kararı kesindi. Her ne pahasına olursa olsun Dragoumis'i bir daha görecekti ve ondan sonra ölebilirdi. Evli olduğundan ve çocuklarının ve ailesinin namusunu hiçbir şekilde kirletmek istemediğinden onunla yaşama fikri yasaktı. Atina yolculuğuna yanına küçük bir şişe zehir de almıştı. Sevdiği Dragoumis ile buluştuktan sonra intihar etme kararını almıştı. Ayrıca bu kararını İon'un kendisine de bildirmişti:

Ona artık bu şekilde yaşamak için ne gücüm ne de isteğim olmadığını ve buluşmak, serbest bir şekilde konuşmak ve daha sonra ölmek istediğimi söylemiştim.¹⁵

Atina'da kaldığı zaman zarfı içerisinde, Pinelopi Delta Dragoumis ile çok defa buluştu ve buna paralel olarak iki başarısız intihar girişiminde

¹² Delta, *Anamniseis* 1921, 88.

¹³ Delta, *Anamniseis* 1921, 88.

¹⁴ Delta, *Anamniseis* 1921, 93.

¹⁵ Delta, *Anamniseis* 1921, 100.

bulundu Her ikisinin de aşkları mükemmel zirvede bulunuyordu. Delta bu fırtınalı döneme ilişkin aşağıdaki satırları yazmaktaydı:

*Ayrılıktan veya ebedi ölümden başka bir çare olmadığının bilincindeki sevgimiz ölümlle yoldaş olarak yaşıyordu. Çile çektiğimiz bunca yılda ölüm düşüncesinden güç ve teselli alıyorduk. Sonunda vahşi ölüm önce onu alarak (burada Delta, Dragoumis'in uğradığı haksız suikast atıfta bulunmaktadır) bizi sonsuza kadar ayırdı. Ve beni de hayatın gri okyanusunda yalnız bıraktı.*¹⁶

Dragoumis, kendisiyle fırtınalı bir aşk yaşadığı, büyük Yunan aktris Marika Kotopouli hayatına girdiği bir dönemde öldürüldü¹⁷. İon Dragoumis'in Venizelos karşıtı kampa katılmış olması öldürülmesinin gerekçesini teşkil etti. Venizelos'a karşı Paris'te yapılan suikast girişimi öğrenildiğinde, Jandarma Komutanı Emmanouil Zimvraakis'in adamlarının pususunda yakalandı ve 31 Temmuz 1920'de Atina'da öldürüldü. Pavlos Giparis (yakalanmasında ve infazında bulunmayan ancak Dragoumis'i yakalayan paramiliter birimin komutanı), Emmanouil Repoulis (yurtdışında bulunan Eletherios Venizelos'un Hükümetinin başbakan yardımcısı ve içerideki lideri) ve ölümünden sonra, bizzat Giparis tarafından 1935'teki mahkemede, infazı emreden kişi olarak suçlanan, Emmanouil Benakis (Venizelos'un eski bakanı), cinayetin azmettiricileri ve infaz emrini verenleri olarak suçlandılar. Kızı Pinelopi Delta ile olan eski ilişkisi nedeniyle, Benakis'in Dragoumis'e karşı şahsi kini de mevcuttu. 1941 yılında Filippos Dragoumis, kardeşi İon Dragoumis'in günlüklerini ve arşivlerini Delta'ya emanet etmiş, Delta da Dragoumis'in bu eserine yaklaşık 1.000 sayfa el yazması yorum eklemiştir¹⁸.

İon Dragoumis'in 31 Temmuz 1920 tarihinde öldürülmesi (veya soğuk kanlılıkla infaz edilmesi), şüphesiz çağdaş Yunan tarihinin en trajik olaylarından. Olaydan neredeyse yüz yıl sonra, bugün bile bu hikayede aydınlanmamış karanlık noktalar mevcuttur. Sevr Antlaşması'nın

¹⁶ Delta, *Anamniseis* 1921, 157.

¹⁷ Mısır'da 1905 yılında, yani yazar Pinelopi Delta ile aşk ilişkisine başladığı aynı dönemde, ilk kez tanıştığı aktris Marika Kotopouli'ye ilişkin İon Dragoumis'in yazdığı sözler kesinlikle aydınlatıcıdır: "Sadece bir kadın değil bir yaratıcı güç olduğu içine ona hayran olmayı Marika Kotopouli'yi ilk tanıdığım günden beri seviyorum. Bütün kadınlar gibi çocuk doğuran, güzel vücudunu erkeklere teslim eden değil, istisnai ruhu ile sanat doğuran değerli bir kadın o. Daha sonra kalbine taptım. Zengin, sıcak, dolu ve temiz. Kalbi kristal gibi şeffaf ve akarsu gibi akışkan ve deniz gibi farklı şekilli ve güneş gibi sıcak. (...) Güzel kalplim, bütün yüzyılların Yunan medeniyeti senin içinde": İon Dragoumis, *Fylla İmerologiou D'* (1908-1912), (Atina: Ekdoseis Ermis, 1985), 10.

¹⁸ Pantelis Voutouris, *An tora zouse o Dragoumis. İdees tis sklirotitas kai tis kalosynis (Ethnikosocialismos, Sosialismos, Ratsismos (1897-1922))* (Atina: Ekdoseis Kastanioti, 2017), 176-189.

imzalanmasından az zaman sonra, yani tam olarak 30 Temmuz 1920 tarihinde, Eleftherios Venizelos'a, Paris'te Gare de Lyon'da suikast teşebbüsü olmuştur. Bu suikast girişimi Eleftherios Venizelos hükümetinin iki emekli subayı tarafından gerçekleştirilmiştir: Denizci Teğmen Apostolos Tserepis ve Teğmen Georgios Kiriakis. Her ikisi de çok yetenekli nişancılar olmalarına rağmen, Venizelos'a on kez ateş etmişler ve sadece sol elinden yaralayabilmişlerdir. Haber Atina'ya değiştirilmiş olarak ulaştı. Çok kişide Venizelos'un öldürüldüğü izlenimi doğdu. Bunun sonucunda da Venizelos taraftarları öfkeleniler. İon Dragoumis başlarda Venizelos siyasetini desteklerken, daha sonraları Venizelos karşıtı fikirler ifade etmiştir. İon Dragoumis, 31 Temmuz 1920 Cuma sabahı, sahneye geçeceği oyunun provalarını izlemek üzere Marika Kotopouli'nin sahne aldığı tiyatroya gitmişti. Venizelos'a yapılan suikast girişiminin haberi geldiğinde, Kotopouli doğru şekilde Venizelos taraftarlarının intikam alacağını öngörmüştür. Kendisi de bilinen bir Venizelos karşıtı olduğundan ve misilleme veya maddi zarardan korkarak tiyatrosunu kapatmıştır. Ancak, aynı akşam Kotopouli'nin tiyatrosu yağmalandı. Dragoumis, ilham vericileri kim olursa olsun, Venizelos'a yapılan suikast girişimini kınadığını belirtmiştir. Bunun akabinde de, Kotopouli ile birlikte evine dönmüştür. İon Dragoumis, biraz evinde kaldıktan sonra ölümcül bir hata yapmıştır. Venizelos'a yapılan suikast girişimini açıkça kınadığı bir makale yazıp, ortağı ve ortak yazı işleri müdürü olduğu *Politiki Epitheorisis* (Πολιτική Επιθεώρησις/Siyaset Günlüğü) dergisinde yayımlamak üzere, Atina'ya gitmeye karar verdi. Kotopouli ve kardeşi Natalia Mela'nın bütün karşı çıkmalarına ve uyarılarına rağmen kararını değiştirmede. 31 Temmuz 1920 günü öğlen saat üç gibi, İon Dragoumis arabasını kullanarak Atina şehir merkezine doğru gidiyordu. Ancak Venizelos'un ateşli destekçileri onu tanıyıp yakaladılar. O yaz, havanın çok sıcak olduğu öğle saatlerinde, 425.000 kişinin yaşadığı Atina sokakları neredeyse bomboştu. Olayı gören şahit sayısı çok azdı. Dragoumis'in katilleri ona sadece on üç kurşun sıkmakla yetinmediler aynı zamanda onu en az beş defa da süngü ile bıçakladılar. Cinayet mahalline, oğlunu teşhis etmek üzere baba Stefanos Dragoumis geldi. İon'un cenazesi sonraki gün sabah erken saatlerde defnedildi¹⁹.

Yeniden iki kahramanımızın fırtınalı aşklarına dönmek gerekirse, Pinelopi Delta'nın ölüm fikrine nasıl yaklaştığı konusu son derece önem arz eden bir konudur. Ölümün aşkla veya daha doğrusu aşkın ölümle romantik şekilde özdeşleştirilmesinin, ilk örneğini Alman romantik yazar Goethe'nin başyapıtı *Genç Werther'in Acıları* (*Die Leiden des jungen*

¹⁹ Giannis Mazis, *İon Dragoumis: O Asymvivastos* (Atina: Ekdoseis Metaikhmio, 2016), 135-136.

Werthers)²⁰ adlı eserinde görüyoruz. Dragoumis ve Delta için intihar işlemi tamamıyla konformist ve bağlayıcı bir hayattan, insan varlığını haklı çıkarmak veya yüceltmek yerine ezen bir günlük yaşamdan kaçışın mükemmel yoludur. Bu mantıktan bir parça, Periklis Giannopoulos'tan Kariotakis'e, Lapathiotis'ten İoannis Sykoutris'e kadar yeni Yunan edebiyatının bütün intihar etmiş şahsiyetlerinde mevcuttur. Delta iki başarısız intihar girişiminden ve Atina'da bir süre kaldıktan sonra evine ve çocuklarına dönme kararı alır:

*İrademizden çok daha güçlü bir şey var (...) Tanrı mı, Tabiat mı, iblis mi kader mi dersin bilmem ama bize kızan ve bizi ezen sessiz güçlü bir şey. Ve son kertede irademizin hayatımıza hükmettiğini düşünmemiz trajik bir yanılıştır.*²¹

Evine ve aynı boğucu çevreye dönecek olması, onu umutsuzluğa sürüklemektedir: *"Gerçek gözümün içine bakıyordu ve korkunçtu. Ölmeyi başaramıyordum. Kocamla yaşama düşüncesi, riyakârlık ve yalan düşüncesi midemi bulandırıyordu."*²²

İskenderiye'ye kocasına ve çocuklarına döndüğünde intiharı tekrar düşünür, ancak bu kez tabanca ile intihar etmeyi tasarlar. İntihar ederek gerçekten ölmeyi mi istemektedir yoksa derinlerde nefret ettiği insanlardan intikam almayı mı? Derin nefret duyduğu bu kişilerden biri kesinlikle kocasıdır²³. Diğer taraftan, tabancayla intihar etmeyi tasarlaması, Delta'nın sahip olduğu tamamen çökmüş ruh halinin bir göstergesi sayılabilir. Bu yolla intihar eden kişiler kalplerine değil başlarına ateş ederek hayatlarına son verirler. Bu yolla, beyinlerini öldürerek, aslında düşüncelerinin rezil yöneticisini öldürmek isterler. Tabanca ile intihar, bunu yapan kişiyi kendisinden, aklını, başını ve beynini tutsak almış her şeyden kurtarmaktadır²⁴.

İskenderiye'de kaldığı zamanda İon Dragoumis ile mektuplaşmaya devam etmiş ve o Delta'yı her şeyi terk ederek birlikte yaşamak üzere Atina'ya gitmesi için teşvik etmiştir. Bu dönemde psikolojik durumu sürekli kötüye gitmiştir. Durumu fark eden eşi her geçen gün onu yok eden

²⁰ Napoleon'un çok sevdiği ve daha sonraki Avrupa romantik edebiyat akımını etkileyen etik ve manevi akım "Fırtına ve Coşku"nun temel eksenini oluşturan, *Genç Werther'in Acıları* romanını Goethe, bir arkadaşının intiharından etkilenecek 1774 yılında yazmıştır.

²¹ Delta, *Anamniseis* 1921, 93.

²² Delta, *Anamniseis* 1921, 94.

²³ Petros Khartokollis, *İdamikoi Autokheires, Ellines Logotekhnes pou Autoktonisan* (Atina: Ekdoseis Estia, 2003), 161.

²⁴ David Foster Wallace, *Auto edo einai Nero, Merikes Skepseis gia ti Zoi*, çev. Kaltsas Konstantinos, (Atina: Ekdoseis Kritiki, 2015), 43.

depresyondan kurtulması için Delta'yı Avrupa'ya göndermiştir. Takip eden yıllarda Delta ailesi ile birlikte Avrupa'da yaşamış ancak Dragoumis'in düşüncesinde hapsolmaya devam etmiştir. Ölüm düşüncesi de her an içinde canlıdır. Günlüğüne yazdıkları dikkat çekicidir:

Tek dayanağım ve tesellim intihar düşüncesi. Kocama benim hediyem olan tabancası dolabımda kilitli duruyor. Farklı bahanelerle kocamdan aldığım bu tabancayı, İskenderiye'den kaçtığımızdan beri zaman zaman açıp kontrol ediyorum ve kurşunların yerinde olduğundan emin olup yine dolaba kilitliyorum.²⁵

Atina'daki başarısız intihar girişiminden üç yıl sonra, Delta, son bir kez evini ve onu boğan tekdüze hayatını terk etmeye karar verir. Dragoumis'le Frankfurt dışında ailesi ile birlikte o dönem kaldığı bir şehirde buluşur. Dragoumis, aşklarının onun çocuklarından daha çok şey ifade ettiği konusunda ikna etmeye çalışır. Ancak Delta, çocuklarını sevdiği için değil, çocukları daha çok küçük olduğu ve kendisine ihtiyaç duydukları için onları terk etmekten korkar:

Çocuklarım eşlik vazifemin çocukları, onlara baktığımda özelliklerinde mutsuz anılar, kötü anılar, sevinçli olmayan anılar buluyorum, çocuklarım sadece kocama aitler. Onları dünyaya getirdim ve büyütmeye mecburum. Onların bana ihtiyacı var. Benim onlara ihtiyacım yok. Hiçbir güzel anı onların doğumları ile ilgili değil (...) ancak onları doğurdum ve bana ihtiyaçları var ve beni seviyor zavallılar ve onları terk etmemem gerekli.²⁶

Sonuçta Delta, Dragoumis'in söyledikleri ile ikna olmuyor ve konuya ilişkin yazışmalarında, cevap olarak şunları söylüyor:

Evet İon, hayatım burada bitmeli, çocuklarımı neden bırakayım? Babamı psikolojik olarak öldüreyim mi? Kocamı hayal kırıklığına mı uğratayım? Bunu yapma gücüm yok, çok çirkin ve çok vahşi bir şey bu.²⁷

Delta'nın yukarıdaki sözlerine Dragoumis' in cevabı, başarılı olamamış ancak başrolleri için talihsiz ve adil olmayan bir şekilde sonuçlanan tatlı ve aynı zamanda acı bir masal boyutu almış bu platonik aşkın gelmekte olan sonunu teyit eder niteliktedir:

Sanırım bu sonuncuyu yapmalısın. Sanırım beni unutmalsın. Çünkü eğer intihar edersen gene çocuklarımı bırakacaksın, yani gene çirkin bulduğun şeyi

²⁵ Delta, *Anamniseis* 1921, 302.

²⁶ Delta, *Anamniseis* 1921, 343.

²⁷ Delta, *Anamniseis* 1921, 391.

*yapacaksın. Beni bırakman çirkin değil, çünkü bunu bağlarının farkında olduğun için yapıyorsun. Senin ruhunu boğan daha büyük güçlerin farkındasın. İmkânsız ile neden mücadele edesin? En sonunda seni öldürecek. Hayat yaşamaya değer olduğundan değil, seni şimdi yorgun, hasta ve kararsız görmeye dayanamadığımdan, senin gibi güçlü bir kadını (...).*²⁸

Pinelopi Delta, Almanların Atina'ya girdiği gün, yani 27 Nisan 1941 günü kendisini zehirlemiştir. 2 Mayıs 1941 tarihinde beslenmemek ve zehrin etkileri yüzünden öldü. Hayatta kaldığı birkaç gün boyunca, sonunu kabullendiğini göstermek için yemek yemeyi ve konuşmayı ısrarla reddediyordu. Kronik nörolojik bir rahatsızlığı olduğundan hayatının son yıllarında sadece birkaç adım yürüyebilecek ve zorlukla yazabilecek durumdaydı. Söylenildiğine göre bu nörolojik rahatsızlığın ilk semptomları 1925 yılında yani o 50 yaşındayken ortaya çıktılar.

Ölümünden sonra, Delta'nın Temmuz 1921'de yani İon Dragoumis'in ölümünden bir yıl sonra yazmaya başladığı uzun otobiyografik bir el yazması bulundu. Torunu ve anılarını yazan kişi olan Pavlos Zannas'ın dediği gibi: *"Delta, Dragoumis ile ilişkisini ve onun anısını ilgilendiren ne varsa, bunları mümkün olan her yolla kurtarmak istemiştir."*²⁹

1940 Temmuzunda İon Dragoumis'in kardeşi Fillipos aralarındaki bütün yazışmayı Delta'ya teslim ettiğinde, o otobiyografisine aşağıdaki duygu dolu satırları yazar:

*Tam otuz iki yıl sonra sevgisinin o ateşine atladım. Ve ihmal edilmiş fakat hiçbir zaman unutulmamış o dönem, acılarıyla, ateşli sevgisiyle, ölçülemez ve teselli edilemez ıstırapıyla, canlandı. Yüreğimin derinliklerine kadar titreyip, tekrar kalemime sarıldım. Ve bu çalışmamı, ruhumu ne kadar acıtacak olsa da, size onu tamamlanmış olarak bırakabilmek için çocuklarım, bitirmeyi istiyorum.*³⁰

Pinelopi Delta'nın İntiharı

Diğer intihar eden kişileri de buna sürükleyen derinlerde pek çok motivasyon olduğu gibi, Delta'nın intiharının da araştırılması zor pek çok sebebi vardır. Bu sebeplerden biri olarak İon Dragoumis'le olan tamamlanmamış aşk da sayılabilir. Toplumsal kısıtlamalar ve mutsuz evliliği yüzünden, İon'un yanında mutlak sevgiyi hiçbir zaman

²⁸ Delta, *Anamniseis* 1921, 391-392.

²⁹ Pavlos Zannas, *Petrokalamithres* (Atina: Ekdoseis Diatton, 1990), 471.

³⁰ Petros Khartokollis, *İdanikoi Autokheires, Ellines Logotekhnes pou Autoktonisan*, (Atina: Ekdoseis Estia, 2003), 168.

yaşayamayacak olmanın sadece düşüncesi bile onu her geçen gün öldürmüştür. Ölümün onları birleştireceği düşüncesi hüzünlü, monoton ve ıstıraplı hayatına anlam katıyordu. İntiharı sayesinde sanki ruhunu yaşamındaki zincirlerden kurtarmış, sevgili İon'u ile tekrar yan yana olabilmek olan itiraf edilmemiş isteği yerine gelmiş oluyordu³¹. Delta kaderine karşı gelmiş ve bu onu mahvetmişti. Bazen biz daha yaşama gelmeden bizim için yazılmış şeylere mukavemet göstermemiz ölümcül bir hata ve bir ağırlık teşkil eder ki buna hem ruhumuz hem de bedenimiz çok zor dayanabilir. Şair Efkleia Karadagli'nin *Ayles Katastrofes (Cisimsiz Felaketler/ Άόλες Καταστροφές)* şiir koleksiyonundaki *Thanasimo Amartima (Ölümcül Günah/ Θανάσιμο Αμάρτημα)* başlıklı şiirinin aşağıdaki mısraları bu konuya ilişkindir:

Θεοί και δαίμονες
Θα μας κηρυγ
Να φιλάγεσαι.
Θανάσιμο αμάρτημα
Η αντίσταση σε έλξη μοιραία.

Tanrılar ve İblisler
Bizi kovalayacaklar
Kendini koru.
Kaçınılmaz olan cazibeye direniş
Ölümcül bir günahdır³².

Mezar taşının üzerine sadece “Sessizlik” kelimesi kazındı. Sadece bu kelimeyi duyduğumuzda aklımıza Lübnanlı yazar Halil Cibran'ın o muhteşem sözleri gelmektedir: “*Sessizlik kutlu olsun! Çünkü onun aracılığıyla konuştuğumu duyacaksın*”³³. Bu küçük sözcük felsefe ile yoğurulmuş bir hayat sızıntısı ve dünyamızın bütün o gürültüsü içinde felsefi bir yaşamsal duruş saklamaktadır. Ayrıca büyük Yunanlı yazar ve psikiyatrist Georgios Kheimonas'ın da dediği gibi: “*Biliyordum, bana eski ve karanlık bir rüya öğretmiş gibi, yazarın kaderi sessizliktir.*”³⁴

³¹ Khartokollis, *İdanikoi Autokheires*, 168.

³² Eukleia Karadagli, “*Thanasimo Amartima*,” *Ayles Katastrofes* (Atina: Ekdoseis Pnoi, 2019), 130.

³³ Khalil Gibran, *O Kipos tou Profiti* (Atina: Ekdoseis Iamvlikhos, 2015), 39.

³⁴ Giorgos Kheimonas, *Pezografimata*, Eisagogi-Epimeleia-Khronologio Eyrripidis Garantoudis, (Atina: Ekdoseis Kastanioti), 200, 532.

Sonuç

İntihar konusu hemen şu soruyu akla getirmektedir: Bir yaşamı anlamlı veya anlamsız kılan nedir? Hayatın anlamının ne olduğu sorusunu cevaplayamıyorsak intihar etmemiz daha doğru değil mi? Cevap kesin şekilde hayırdır. Hayatın anlamı konusu sadece bir kenara bırakmamız gereken bir yanıştır. Süregelen sorularımıza cevap olacak büyük keşif hiçbir zaman gelmeyecek. Mitolojideki Sfenks³⁵ bize hiçbir zaman insanoğlunun varoluşundan beri cevap bulamadığı soruların cevaplarını vermeyecek. Ancak bize verilen yaşam hediyesinin değerini hissetmemizi sağlayan küçük mucizeler ve etrafımızdaki karanlıkta yanan küçük ateş ocakları her gün çevremizde ortaya çıkmaktadırlar ve bunu asla unutmamamız gerekmektedir.

Nobel ödülü sahibi Yunan şair Odysseas Elytis, 1972 tarihli *Ta Ro tou Eroti* (*Ta Pó tou 'Erōta /Aşkın Ro'ları*) şiir antolojisinde yer alan *To Parapono* (*To Παράπονο / Şikâyet*) adlı şiirinde, hayat armağanının insana yalnızca bir kez verildiğini bu nedenle de insanın bunu fazla geç olmadan takdir etmesi gerektiğini söylemektedir:

Εδώ στον δρόμον τα μισά
έφτασε η ώρα να το πω
άλλα είν' εκείνα που αγαπώ
γι' αλλού γι' αλλού ξεκίνησα.

Στ' αληθινά, στα ψεύτικα
το λέω και τ' ομολογώ
σαν να 'μουν άλλος κι όχι εγώ
μες στη ζωή πορεύτηκα.

³⁵ Yunan Mitolojisine göre Sfenks Tebai'nin batısında oturuyordu. Bilmececiyi çözemeyen yolcuları öldüren mitolojik Sfenks o bölgede yolların kavuştuğu bir noktada duruyordu. Oedipus sadece Sfenks'in bilmecesini çözmekle kalmamış aynı zamanda şaşkınlığından yararlanıp onu öldürerek Tebailileri ondan sonsuza kadar kurtarmıştır. Peki, yolculara sorduğu bilmece neydi? Tanrıça Hera ve Tanrı Ares onu antik Tebai'ye gönderdiler. Orada durup geçenlere şu soruyu soruyordu, "Hayatının ilk döneminde dört ayaküstünde, daha sonra iki ayaküstünde ve hayatının sonlarında üçayak üstünde duran canlı nedir?". (Eski Yunanca: "Τι ἔστιν ὁ μίαν ἔχον φωνὴν τετράπονον καὶ δίπονον καὶ τρίπονον γίνεταί") *Bilmeceyi çözemeyenleri Sfenks ölene kadar sıkıyordu. Oedipus, bilmeceyi bunun insan olduğunu söyleyerek çözdü. Çünkü bebekliğinde dört ayakla emekleyerek yürüyor, daha sonra iki ayaküstünde yürüyor ve ihtiyarlığında da ayakta durmak için baston kullandığından üçayak üstünde duruyor. Bilmece çözüldüğünde Sfenks, üzerinde durduğu kayalıklardan düşerek öldü: Giorgos Antoniou, *Vagia-Kasnesi Boiotias, Diadromi sto Khoro kai sto Khrono* (Atina: Ekdoseis A.D.M. Press, 2016), 23.*

Όσο κι αν κανείς προσέχει
όσο κι αν τα κνηγά
πάντα πάντα θα 'ναι αργά
δεύτερη ζωή δεν έχει³⁶.

Burada yolun yarısında
Söylemem için vakit geldi
Sevdiklerim başka şeylerdir
Başka bir yer için başka bir yer için yola koyuldum.

Gerçekten ve yalandan
Söylüyor ve itiraf ediyorum
Sanki başka biriydi de ben değildim
Hayatın içinde yürüdüm.

Bir kişi ne kadar dikkat ederse etsin
Ne kadar da onların peşine düşerse düşsün
Her zaman her zaman geç olacak
İkinci bir hayat yoktur.

İon Dragoumis ve Pinelopi Delta. İki bedene bölünmüş bir ruh. Asla serbest bırakılmayan gömülü bir acı. Birbirine yakın iki hıçkırık. Aşk ve ülke. Zevk ve acının hikâyesi. Arzuların, hayallerin, yüksek ideallerin, yüksek taahhütlerin, yüksek vizyonların zihinsel yaşamındaki karizmatik diplomat ve büyük yazar. Kader onları cezalandırmış olabilir ama tarih onları asla unutmayacak. Delta'nın ölmeden kısa bir süre önce kendi sözleri şok edicidir: "*Deli olduğumu biliyorum ama aşk insanı deli eder...*"³⁷

Öz:

20.yüzyıl modern Yunanistan'ının çocuk edebiyatının en önemli yazarı Pinelopi Delta (1874-1941), İon Dragoumis'e karşı büyük platonik bir aşk yaşamıştır. Delta evli ve üç çocuk annesi olduğundan, her ikisi de aşklarını özgür bir şekilde yaşayamamışlardır. Platon'a karşı olan sevgi , τόκος εν κλώ // tokos en kalo yani sadece güzelliğin içinde doğum, manevi dünyada ve fikirler/ idealar dünyasının mutlak güzelliğinde doğum olduğu için mutlak manevi aşkı yaşamaya çalıştılar. Ancak tamamlanamayan bu aşk, Delta'nın psikolojik dünyasına pahalya patlamıştır. Çünkü yaşadığı dönemin toplumsal kabullerini aşamadığı için kendisini ve onu hiçbir zaman gerçekten sevemediği bir insan ile evlendirdikleri için de ailesini hiçbir zaman affetmedi. Kader her ikisine de

³⁶ Odysseas Elytis, "Parapono," *Poiisi*, (Atina: Ekdoseis İkaros, 2002), 298-299.

³⁷ Stefanos Dandolos, *İstoria Khoris Onoma, To Kryfo Pathos tis Pinelopis Delta* (Atina: Ekdoseis Psykhogios, 2018), 234.

acımasız davrandı: İon Dragoumis, 31 Temmuz 1920'de Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un fanatik destekçileri tarafından öldürüldü ve Pinelopi Delta da, yalnızlığa ve kötü kaderine daha fazla dayanamayarak yıllar sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında intihar etti.

Anahtar Kelimeler: Aşk, İntihar, Boşluk, Duygular

Bibliyografya

- Antoniou, Giorgos. *Vagia-Kasnesi Boiotias, Diadromi sto Khoros kai sto Khrono*. Atina: Ekdoseis A.D.M. Press, 2016.
- Critchley, Simon. *Simeioseis Peri Autoktonias*. çev. Myrsini Gkana. Atina: Ekdoseis Potmos, 2018.
- Gibran, Khalil. *O Kipos tou Profiti* Atina: Ekdoseis Iamvlikhos, 2015.
- Dandolos, Stefanos. *İstoria Khoris Onoma, To Kryfo Pathos tis Pinelopis Delta*. Atina: Ekdoseis Psykhogios, 2018.
- Delta, Pinelopi. *Protes Enthymiseis*. Epimeleia A. Zannas. Atina: Ekdoseis Ermis, 1985.
- Delta, Pinelopi. *Anamniseis 1921*. Epimeleia A. Zannas. Atina: Ekdoseis Ermis, 1996.
- Dragoumis, İon. *Fylla İmerologiou D' (1908-1912)*. Atina: Ekdoseis Ermis, 1985.
- Elytis, Odysseas. "Parapono." *Poisi*. Atina: Ekdoseis İkaros, 2002.
- Khartokollis, Petros. *İdanikoi Autokheires, Ellines Logotekhnēs pou Autoktonisan*, Atina: Ekdoseis Estia, 2003.
- Karadagli, Eukleia. "Thanasimo Amartima." *Ayles Katastrofes*, Ekdoseis Pnoi, Athina, 2019.
- Kheimonas, Giorgos, *Pezografimata, Eisagogi-Epimeleia-Khronologio Eyripidis Garantoudis*. Atina: Ekdoseis Kastanioti, 2005.
- Kokkinani, Nena. *Pinelopi Delta, İ Zoi tis san Paramythi*. Viografia gia Efivous. Atina: Ekdoseis Agkyra, 2008.
- Mazis, Giannis. *İon Dragoumis: O Asymvivastos*. Atina: Ekdoseis Metaikhmio, 2016.
- Platon. *Faidros, İ Logiki tou Platonikou Erotas*. Atina: Ekdoseis Romi, 2018.
- Voutouris, Pantelis. *An tora zouse o Dragoumis. İdees tis sklirotitas kai tis kalosynis (Ethnikosocialismos, Sosialismos, Ratsismos (1897-1922))*, Ekdoseis Kastanioti, Athina 2017.
- Wallace, David Foster. *Auto edo einai Nero, Merikes Skepseis gia ti Zoi*. çev. Kaltsas Konstantinos. Atina: Ekdoseis Kritiki, 2015.
- Zannas, Pavlos. *Petrokalamithres*. Atina: Ekdoseis Diatton, 1990.

NATO'nun Genişleme Politikası, Kafkasya ve Türkiye ile İlişkiler**

Yıldız Deveci Bozkuş*

Abstract:

Title: *NATO's Enlargement Policy, Relations with the Caucasia, and Turkey*

In this study, firstly, the policies followed by Russia in the Caucasus region with the end of the Cold War period and the problems created by these policies in the Soviet geography will be discussed. In this context, the steps taken by Georgia, Ukraine and other countries established in this geography after the USSR, which came to the agenda with NATO and EU membership issues, the price they paid, and the fields of cooperation between NATO and the countries in the region will be emphasized. Then, it will be focused on how NATO's enlargement policies were met in the Western world, Turkey, and the post-Soviet geography, what kind of regional and global effects of enlargement, and the problems that enlargement policies created in the fields of energy security, food, security, terrorism, economy and deterrence. The economic responsibilities that enlargement brings to NATO and the effects of the increase in the number of NATO member states in the future on NATO's future strength and deterrence will also be evaluated. In particular, the problem of mercenaries, which started to come to the fore again with the Russian-Ukrainian war, the claims that jihadist organizations started to settle in the Caucasus, and the areas in which the military and logistic support provided by NATO to Ukraine during the war were limited will be discussed. Considering that enlargement policies cause regional instability and wars, the policies followed by NATO in the Soviet geography in the post-Soviet period and the regional and global effects of these policies will be emphasized.

Keywords: NATO, Caucasia, Russia, Ukraine, South Caucasia, Türkiye

* Prof. Dr., Ankara University, ORCID ID: 0000-0002-4634-463X;
e-mail: yildizdeveci@gmail.com

** Bu makale 13-14 Ekim 2022 tarihlerinde Ankara Üniversitesi'nde gerçekleştirilen VI. Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi, NATO ve Türkiye konulu kongrede sunulan bildiri metninden yararlanılarak, bildiri metni gözden geçirilerek ve genişletilerek hazırlanmıştır.

Giriş

Bu makalenin temel sorunsalı II. Dünya Savaşı'nın ardından NATO'nun izlemiş olduğu genişleme politikalarının Kafkasya genelinde ve Güney Kafkasya özelindeki yansımalarının neler olduğunun ortaya konmasıdır. Bu kapsamda NATO üyesi bir ülke olarak genişlemenin Türkiye ile ilişkilerde nasıl bir etki yarattığı ele alınarak, söz konusu dalganın Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasını nasıl etkilediği incelenmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede tarihsel arka plandan hareketle Türkiye'nin NATO'ya üyeliğinin nedenleri ve ABD açısından Güney Kafkasya'nın neden önemli olduğu da üzerinde de durulacaktır. NATO'nun genişlemesinin bölgesel ve küresel çaptaki etkilerinin neler olduğu ve özellikle Güney Kafkasya'da bulunan ülkelerin NATO'ya üyelik beklentilerinin Rusya'da nasıl bir etki yarattığına yer verilecektir. NATO'nun genişleme politikalarının tüm dünyada birtakım etkilerinin olduğu, bu etkilerin başta güvenlik olmak üzere bölgesel ve küresel aktörleri derinden etkilediğine yer verilecektir. Çalışmada NATO'nun genişleme politikalarının temelinde aslında halen Doğu-Batı bloğu arasındaki mücadelenin etkili olduğuna, yeni dönemde ise bu mücadelenin Güney Kafkasya üzerinden sürdürülmeye çalışıldığına yer verilecektir.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Batı dünyası ile Sovyetler Birliği arasında rekabetin sürdüğü iki kutuplu bir dünya düzeni meydana gelmiştir. Soğuk Savaş olarak da bilinen bu döneme uzun yıllar Batı dünyası ile Sovyetler arasında yaşanan güvenlik ve savunma konularındaki sorunlar damgasını vurmuştur. Türkiye de bu süreçte SSCB'den gelebilecek olası tehditler karşısında bir güvenlik ve savunma şemsiyesi olarak gördüğü NATO'da yer almaya başlayarak adeta yüzünü Batıya çevirmiş ve Batı bloğu içinde yer almaya özen göstermiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte iki kutuplu dünya düzeninin de sona erdiği sıklıkla gündeme gelmeye başlamıştır. Ancak uluslararası konjonktürde yaşanan gelişmelerle beraber uluslararası ilişkilerde yaşananlara bakıldığında her ne kadar Fransa tarafından NATO'nun "beyin ölümünün gerçekleştiği" ifade edilse de NATO'nun halen güvenlik, savunma ve stratejik açıdan büyük bir öneme sahip olduğu bir kez daha görülmüştür.

NATO'nun genişleme politikası çerçevesinde müttefikler arası ilişkilere bakıldığında, NATO'nun özellikle de Güney Kafkasya ülkeleri açısından giderek artan önemi ve mevcut durumda enerji, ulaşım, güvenlik

ve altyapı açısından da NATO'nun bölgeye bakışında bir değişim olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada Rusya Ukrayna savaşıyla birlikte NATO ve AB ülkeleri açısından Güney Kafkasya bölgesinin özellikle de alternatif enerji güzergahı ve temini noktasında öneminin arttığı görülmektedir. Özellikle 44 günlük Karabağ savaşının ardından 2021 ve 2022'de uluslararası kuruluşlar, AGİT, BM ve Brüksel'in Güney Kafkasya'ya yönelik mevcut sorunların çözümü konusunda izlediği yeni yol haritaları, ekonomik yatırımlar ve sundukları desteklerin de bölge üzerindeki etkileri kapsamında değerlendirmek mümkündür.

NATO ittifakında yer alan ülkeler kapsamında özellikle de Türkiye'nin dış politikada yaşadığı bazı temel sorunlar arasında S-400, F-16, Ermeni sorunu, *Patriotlar*, Suriye vb. konular ilk sırada yer alır. Bu konuların NATO müttefikleri tarafından nasıl değerlendirildiği ve müttefikler arası ilişkiler bağlamında Türkiye'nin NATO üyesi ülkeler ile yaşadığı sorunlar da bu kapsamda NATO'nun Kafkasya ve Türkiye ile ilişkilerinde kilit bir role sahiptir. Bu çerçevede NATO'nun üye ülkelere dair izlediği mevcut politikalar ile birliğe yeni üye olmak isteyen ülkelere dair nasıl bir yol izlendiğine bakıldığında küresel ve bölgesel gelişmelerin bu süreci etkilediği görülür. Özellikle Ukrayna'da yaşanan savaşla birlikte adeta küllerinden yeniden dirilmiş olan NATO'nun gelecek için yeni bir konsept arayışı içinde olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada konsolidasyon ve silahlanma konusunda müttefiklerin izledikleri politikalar NATO'nun Kafkasya ve Türkiye ile ilişkilerde nasıl bir yol haritası izlediğine dair önemli ipuçları sunar. Özellikle Kafkasya'daki son gelişmelerle birlikte NATO'ya üye olmayan Finlandiya, İsveç gibi tarafsız ülkelerde artan güvenlik kaygılarının başta bu tarafsız ülkeler olmak üzere pek çok yeni aday ülkenin NATO'ya dahil olma konusunda bir arayış içerisine gireceklerini de ortaya koymaktadır.

Bu durum ise Avrupa güvenlik mimarisinin yeniden konuşulmaya başlandığı son dönemlerde iki kutuplu yeni bir dünya düzeninin NATO üyesi ülkeler tarafından yeniden şekillendirildiği ve ittifak dışında kalan Kafkas ülkeleri ile olan ilişkilerin de bu süreçte yeniden konuşulduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle NATO ve AB'nin Çin'in *Bir Kuşak Bir Yol Projesi*'nin bir güzergahı üzerinde yer alması nedeniyle de Güney Kafkasya'ya yönelik izledikleri politikalar büyük bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla NATO'nun Soğuk Savaş döneminin ardından Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik izlediği politikalar ile bölgenin artan jeopolitik ve jeostratejik öneminin burada belirleyici bir güce sahip olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda ABD'nin Çin'e karşı oluşturmaya çalıştığı "çevreleme stratejisi" nedeniyle de NATO'ya her zamankinden daha fazla

ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Ancak genel itibariyle bakıldığında COVID pandemisi dönemiyle birlikte ABD'nin Çin ile olan rekabeti ve çatışma ihtimalinin de giderek arttığı bir döneme girildiğini söylemek mümkün. Bu süreç aynı zamanda AB üyesi ülkelerin de belli başlı bazı konularda ABD ile ortak hareket etmesinin de önünü açmıştır. Bu kapsamda Trump döneminde ABD ile AB üyesi ülkelerin küresel iş birliği konularında bir fikir ayrılığına düşmelerini Çin'in hem Avrupa'da hem de Asya-Pasifik'teki küresel düzeyde oyun alanını genişlettiği şeklinde yorumlamak mümkün.¹

Ukrayna savaşıyla birlikte ABD'nin Çin ve Rusya arasındaki yakınlaşmadan ciddi bir kaygı duyduğu da görülmektedir. Bu nedenle özellikle Kafkasya ve Güney Kafkasya'ya yönelik önemli bazı adımlar atmaktadır. Bunlardan biri de son dönemlerde 44 günlük Karabağ zaferinin ardından Rusya'nın öncülüğünde imzalanan ancak halen ciddi sorunların olduğu iki ülke arasında bir arabuluculuk rolüyle öne çıkmaya ve Rusya'yı bölgede çevreleme politikası izlemektedir. Yeni dönemde ABD Kafkasya'da artık sadece Rusya değil Çin gibi bölgede dış aktörler ile bölgenin tarihsel güçlerinden olan İran'la da karşı karşıya gelebilir. Zira İran'ın Azerbaycan-İsrail ilişkileri nedeniyle duyduğu endişelere ABD'nin Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri üzerinde uyguladığı politikalar İran tarafından yakından takip edilmektedir.

Sonuç olarak kuruluşundan bugüne gelinen noktada gerek bölgesel gerekse küresel çapta yaşanan gelişmelere bakıldığında NATO'nun hem konsolide olduğu hem de kuruluş ilkelerinin temelinde yer alan savunma ve güvenlik konularına adeta bir geri dönüş dönemi yaşandığı görülmektedir. Bu kapsamda Rusya ve Çin'in NATO'nun genişleme politikalarına bakış açıları ile Türkiye'nin NATO müttefikleri ile Rusya-Çin arasında izlediği denge politikası önemli bir yere sahiptir. Yeni süreçte Soğuk Savaş dönemi sona ermiş olsa da NATO'nun yeniden yapılandırılma dönemine girmeye başladığı, Türkiye'nin NATO ile Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri ile ilişkiler açısından taşıdığı jeopolitik-jeostratejik önem ve bu ilişkilerin Türkiye'nin dış politikası açısından yaratmış olduğu etkiler de büyük bir önem arz etmektedir.

¹ Faruk Türközü & Server Sevil Akyürek, "Structural Change Efforts of NATO and Turkey's Role within the Framework of the New Institutional Theory," *Technium Social Sciences Journal*, c. 22 (2021): 762-777.

Tarihsel Arka Plan

Sovyetlerin dağılması ve Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte dünyada tek kutuplu bir düzen hâkim olmaya başlamıştır. Bu dönemde Batı dünyasının özellikle de ABD'nin önderliğindeki yeni dünya düzeninde eski Sovyet coğrafyasıyla birlikte pek çok bölgenin önemi artmaya başlamıştır. Bu süreçte özellikle Ortadoğu, Karadeniz ve Hazar gibi bölgelere bakıldığında gerek enerji gerekse ulaşım açısından bu bölgeler stratejik öneme sahip noktalara dönüşmüşlerdir.² Bu bölgelere nüfuz etmek çabaları da bu bölge üzerinde Doğu ve Batı blokunun karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Ancak özellikle Soğuk Savaş sonrası döneme bakıldığında AB'nin "Küresel Güç" olma hedefi çerçevesinde hareket ettiği söylenebilir.³

Stratejik öneme sahip bu bölgelerden biri olan Karadeniz bölgesi de coğrafi konumu itibarıyla Avrupa'dan Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine uzanan stratejik güzergâh üzerinde yer alıyor olması ve özellikle de Sovyet sonrası dönemde altı devleti çevreleyen bir denize dönüşmüş olması nedeniyle Batı ve Doğunun en önemli geçiş güzergahlarından birine dönüşmüştür. Konuya bu açıdan bakıldığında Avrupalı ülkelerin bu süreçte Bulgaristan ve Romanya'nın NATO'ya üyeliği, sonrasında ise Gürcistan ve Ukrayna'ya dair izledikleri politikalarla birlikte Karadeniz bölgesindeki faaliyetlerini daha da belirgin hale getirmiştir. Karadeniz bölgesi NATO'nun genişleme politikalarıyla birlikte adım adım adeta bir Avrupa denizine dönüşmüştür. Bu durum Sovyet sonrası dönemde Rusya'nın bölgede izlediği politikalarla çeliştiği için Rusya'yı ise bölgede daha da sert politikalar izlemeye itmiştir. Bu kapsamda NATO bir yandan bölgedeki etkisini güçlendirmek için Kafkasya genelinde özellikle de Güney Kafkasya'da bazı adımlar atarak Rusya'yı sınırlandırmaya çalışırken, diğer yandan Karadeniz'i de içine alacak şekilde Gürcistan ve Azerbaycan'a kadar genişleme yolunda da bazı önemli adımlar atmaya başlamıştır.⁴

Bu süreçte Azerbaycan ise uzun yıllar Moskova'nın Güney Kafkasya'daki askeri, siyasi ve ekonomik etkisine karşı pragmatik bir yaklaşım izlemiş, ikili ilişkilerin samimi ama temkinli olmasına özen göstermiştir. 2008'deki Gürcistan savaşının ardından Bakü, Moskova ile kendi bağlarını güçlendirmiştir. Öte yandan Azerbaycan hükümeti, Avrupa-Atlantik yapılarına entegrasyonun stratejik bir hedef olduğunu

² Doğan Şafak Polat, "NATO ve Rusya Federasyonu'nun Yeni Mücadele Alanı: Karadeniz," *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5 (Özel Sayı Nisan 2017): 67-82.

³ Mustafa Kibaroglu, "Türkiye-NATO ilişkileri," *SETA*, 195 (Mart 2017): 7-18.

⁴ Polat, "NATO ve Rusya Federasyonu'nun Yeni Mücadele Alanı: Karadeniz," 67-82.

kabul ederek askeri tatbikatlara katılmak ve NATO'nun Kosova ve Afganistan'daki misyonlarına kuvvet sağlamak da dahil olmak üzere NATO ile siyasi ve askeri iş birliğini geliştirmeye çalışmıştır.⁵

Soğuk Savaş döneminin ardından eski Sovyet coğrafyasında güvenlik alanındaki kaygılar Sovyet ülkelerinde yeni bir güvenlik semsiyesi arayışına neden olsa da öte yandan bu ülkeler doğrudan Rusya'yı karşılama alacak adımlar atmamaya da özen göstermektedir. Bu döngü Kafkasya'da özellikle de Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte Doğu Avrupa'da kendini daha belirgin bir şekilde göstermeye başlamıştır. Bu noktada İsveç ve Finlandiya'nın NATO'ya üyelik konusundaki girişimleri de bir bütün olarak değerlendirildiğinde sadece Kafkasya'da değil Doğu Avrupa ülkelerinde de güvenlikle ilgili yeni bir dönemin başladığını söylemek mümkündür. Son olarak Rusya'nın Ukrayna'da ilhak ettiği topraklarda gerçekleştirdiği referandumların ardından Putin'in bu bölgeleri Rusya'ya bağladığını ilan etmesi ise yeni dönemde NATO'nun Kafkasya ve Doğu Avrupa'daki genişlemesinin olası etkilerinin küresel yansımalarını da ortaya koyması bakımından önemlidir.

Türkiye'nin NATO Üyeliğine Kısa Bir Bakış

Bilindiği üzere kısa adı NATO olan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü 1949 yılında Soğuk Savaş döneminde Sovyet tehditlerine karşı kurulmuştur. Türkiye'nin kuruluşunun ardından kısa bir süre sonra 1952'de üye olduğu bu güvenlik örgütü günümüzde dünyadaki en önemli uluslararası kuruluşlardan biri olarak bilinmektedir. Politik ve askeri bir ittifak olan bu örgüt Avrupa ve Kuzey Amerika'dan 30 ülkeyi bir araya getirmektedir.⁶ Türkiye tarafından bu ittifak uzun yıllar boyunca hem bir güvenlik teminatı hem de Batılı kimliğe entegre olmanın araçlarından biri olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra NATO Antlaşması'nın en önemli yanı savunma konusundaki bağlayıcılığıdır. NATO'ya üye tüm ülkeler için ortak savunma ilkesi çerçevesinde bu antlaşmanın 5. Maddesi oldukça önemlidir. Ayrıca birliğe üye taraf ülkelerin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nden doğan hak ve yükümlülükleri de aynen korunmaktadır.⁷

⁵ Stephen J. Flanagan et al., *Russia, NATO, and Black Sea Security* (RAND Corporation, 2020), 4-5.

⁶ https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/6/pdf/What_is_NATO_tur_2020507.pdf (erişim tarihi: 30.09.2022): 1-2.

⁷ Serdar Kesgin, "NATO'nun Genişleme Politikasının Karadeniz Güvenliğine Etkisi," <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KESG%c4%b0N-Serdar-NATO%e2%80%99NUN-GEN%c4%b0%e5%9eLEME-POL%c4%b0T%c4%b0KASININ-KARADEN%c4%b0Z-G%c3%9cVENL%c4%b0%e4%9e%e4%b0NE-ETK%e4%b0S%e4%b0.pdf> (erişim tarihi: 04.10.2022): 973-983.

Türkiye'nin NATO'ya üyeliği ise kuruluşundan kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir. Türkiye'nin NATO içerisinde yer almasında karşılıklı işlemler, etkileşimler ve güven yoluyla gelişen ortak kimliğin önemli bir etkisi olmuştur. NATO ittifakı ile geliştirilen bu ortak kimlik aynı zamanda Türkiye'nin NATO'ya yönelik politikalarını da şekillendirmiştir. Bu ortak kimlik gelişimi süreci sadece Soğuk Savaş sonrası dönemi değil aslında Türkiye'nin NATO'ya katılım sürecinden itibaren ön plana çıkmıştır. Bu durum ise hem etkileşimi arttırmış hem de paylaşılan norm, değer ve güvenin sağlanmasına ön ayak olmuştur.⁸

Türkiye'nin NATO'ya üyeliği Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği'ne karşı adeta bir bariyer olarak da değerlendirilmiştir. Bu süreç aynı zamanda NATO'nun Ortadoğu ve Akdeniz'deki genişlemesi ve askeri gücü açısından Türkiye'yi NATO'nun vazgeçilmez bir üyesine de dönüştürmüştür. İlerleyen süreçte Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla birlikte Türkiye'nin NATO'daki rolü ve yeri hususunda üye ülkeler arasında bir fikir ayrılığının da yaşanmasına neden olmasına rağmen Türkiye, ABD açısından değerli bir müttefik olmaya devam etmiştir.⁹

Türkiye'nin NATO üyeliğine bakıldığında ilişkilerin daha ziyade Türkiye-ABD ikili ilişkileri çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkündür.¹⁰ Türkiye'nin NATO üyeliğinin sağladığı faydalar olsa da bu uluslararası yapıda yer almanın aslında Türkiye açısından ciddi güvenlik sorunlarını da beraberinde getirdiğini unutmamak gerekiyor.¹¹

Uluslararası konjunktürde “tek süper güç” olarak anılan ABD ve belirli bir rakibi kalmayan NATO'nun Avrupalı üyelerinin, gözleri önünde Balkanlarda yaşanan etnik ve dini temizliğe engel olmamaları, Kafkasya bölgesinde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki toprak ihtilafında bir çözüm üretememeleri, Ortadoğu'da ortaya çıkan terör faaliyetlerinin “hedefi olmamak” düşüncesiyle terör gruplarına dair izlediği pasif tutumları nedeniyle Türkiye ile olan ittifak ilişkilerinde uzun zaman sorunlar yaşanmıştır.¹²

⁸ Adem Çakır, “Türkiye - NATO İlişkilerinde İnşacı Etkiler (1991-2011),” *Uluslararası İlişkiler*, 18/71 (2021): 45-66.

⁹ Selin M. Bölme, “NATO-Türkiye Relations: From Irreplaceable Partner to Questionable Ally,” *Studia Europejskie*, Center for Europe, Warsaw University, vol. 26, 3 (2022): 93-116.

¹⁰ Tarık Oğuzlu, “NATO ve Türkiye: Dönüşen İttifakın Sorgulayan Üyesi,” *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, no. 9 (2012): 99-124.

¹¹ Kibaroğlu, “Türkiye-NATO ilişkileri,” 7-18.

¹² Kibaroğlu, “Türkiye-NATO ilişkileri,” 7-18.

Başkan Bush'un ikinci başkanlık dönemi ve Obama dönemi politikalara bakıldığında ABD'nin Avrupa Birliği'ni kendisi ve NATO için stratejik bir rakip olarak gördüğünü söylemek mümkündür.¹³ Soğuk Savaş sonrası dönemde Ortadoğu bölgesinden kaynaklı tehditlere bakış konusunda Türkiye ile NATO'nun Avrupalı üyeleri arasında daima derin farklılıklar olmuştur.¹⁴ Bu durum günümüzde halen devam eden bir sorundur. Özellikle Türk-Yunan ilişkilerinde son dönemlerde yaşanan gerginliğin temelini bakıldığında da benzer bir sorun olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle ABD'nin Yunanistan'ı silahlandırması ve iki NATO ülkesinin sürekli sorunlar yaşamasında ABD'nin bölgede izlediği politikaların önemli bir etkisi bulunmaktadır.

65 yılı aşkın bir süredir NATO üyesi bir ülke olarak Türkiye, uluslararası camiada ağırlığı ve etki gücü en fazla olan Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü ile pek çok konuda sorunlar yaşamıştır. Türkiye'nin bu uluslararası yapıya sunmuş olduğu katkılarına karşın aynı oranda değer görmediğini söylemek mümkündür.¹⁵ Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin NATO'ya sunduğu katkılar oranında bu birlikten yeteri kadar destek görmemesi ise zaman zaman Türkiye'nin birlikten çıkabileceği tartışmalarını dahi gündeme getirmiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Macron'un beyin ölümü gerçekleşti dediği bir sürecin ardından NATO adeta küllerinden yeniden doğmuştur. Bu açıdan bakıldığında önümüzdeki günlerde NATO gündemine Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte artan enerji güvenliği, enerji arzı ve enerji güzergahları konularının damgasını vuracağını söylemek mümkündür. Bilindiği üzere enerji konusu önceki yıllarda NATO'nun gündemine temel bir güvenlik konusu olarak 19-20 Kasım 2010 Lizbon Zirvesi'nde de yer almıştı. Bu zirvede NATO'nun enerji güvenliği ittifakın öncelikli konuları arasında yer almıştı.¹⁶ Bu nedenle yeni dönemde özellikle Avrupa ülkelerinin enerji ihtiyacının karşılanmasında gerek İsrail gazı gerekse de Güney Kafkasya'daki kaynakların önemli bir potansiyel barındırdığını söylemek mümkündür.

Kafkasya Bölgesinin Önemi

Tarihten günümüze özellikle de bulunduğu güzergâh itibariyle Kafkasya bölgesi coğrafi, jeopolitik ve jeostratejik açılardan dünyanın en

¹³ Oğuzlu, "NATO ve Türkiye: Dönüşen İttifakın Sorgulayan Üyesi," 99-124.

¹⁴ Kibaroğlu, "Türkiye-NATO ilişkileri," 7-18.

¹⁵ Kibaroğlu, "Türkiye-NATO ilişkileri," 7-18.

¹⁶ Mithat Çelikpala, "Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı," *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 10 (2014): 74-99.

önemli noktalarından birini oluşturmuştur. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri bir geçiş noktası olması nedeniyle hem kıtalararası bir köprü hem de tarihten günümüze pek çok farklı etnik grubun yaşadığı bir coğrafyadır. Kafkasya bölgesi yer altı ve yer üstü zenginliklerinin yanı sıra farklı etnik ve dini grupların da yaşamak için tercih ettiği bir alandır. Burada yaşanan kültürel çeşitliliğin coğrafi yapı nedeniyle büyük oranda muhafaza ediliyor olması açısından da dünyanın en renkli bölgesidir. Tarihten günümüze Bizans, Türk, Rus ve bazı dönemlerde İran'ın da etki sahasında olan Kafkasya, 1917 Rus ihtilallerinden sonra Sovyet Rusya içerisinde kalmıştır. Bu süreçte yaşanan sorunlar Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte daha da büyümüştür. Sovyetlerin siyasi, ekonomik ve askerî çıkarları nedeniyle daima bölgeyi kendi egemenliği altında tutmaya çalışmıştır. Bunu bazen bölgede izlediği siyasi politikalarla bazen de oluşturduğu yapay sorunlarla bölgede varlığını hissettirmiştir. Bu tutum ise bölgedeki mevcut sorunlarında daha da derinleşmesine neden olmuştur.¹⁷

Kafkasya bölgesi tarihte aynı zamanda üç büyük gücün İran, Rusya ve Osmanlı'nın çatışma alanı olarak öne çıkan bir bölgedir. Bu coğrafya günümüzde ise birçok büyük devletin bölgedeki dengeleri ve gelişmeleri yakından takip ettiği bir alana dönüşmüştür.¹⁸ Özellikle Güney Kafkasya bölgesine bakıldığında gerek buradaki dondurulmuş sorunların getirdiği istikrarsızlık gerekse de bölgenin sahip olduğu enerji kaynakları ve güzergahları nedeniyle sık sık uluslararası kamuoyunun gündemine gelen bir coğrafya olmuştur. Son olarak Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte bu kez enerji güzergahı ve gıda tedariki noktasındaki stratejik önemiyle ortaya çıkan Kafkasya bölgesi üzerindeki güç dengeleri tarihte olduğu gibi bugün de oldukça önemlidir.

Kafkasya bölgesiyle ilgili olarak çatışmalara bakıldığında tarihte olduğu gibi bugün de büyük bir güç mücadelesinin hızla devam ettiğini, bölge üzerinde küresel aktörlerin izlediği politikalarda ise bazı farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Güney Kafkasya bölgesinin hem Avrupa Birliği ve ABD'nin hem de Türkiye'nin güvenliği açısından son derece önemli bir coğrafya olduğunu, aynı zamanda Orta

¹⁷ Mehmet Alparğu, & Enis Şahin, "Sovyet Rusya'nın Dağılmasından Sonra Kafkasya'da Kimlik Problemi," *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2 (2007): 329-345.

¹⁸ Yıldız Deveci Bozkuş, "Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikalarına Genel Bir Bakış," *Uluslararası Değişimler ve Türkiye*, (2018): 112-120.

Asya'ya açılan bir kapı olması nedeniyle de Türkiye için özel bir öneme sahip olduğu unutulmamalıdır.¹⁹

Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni dünya düzeninde Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla birlikte NATO için yeni bir tehdit algısı ortaya çıkmıştır. Bu süreçte terörizm ve genişleme konuları büyük önem kazanmaya başlamıştır. Bu çerçevede Soğuk Savaş sonrası dönemde NATO iki genişleme dalgası geçirmiş olup, özellikle Karadeniz'e yönelik genişlemesinin küresel çapta önemli etkileri olduğunu söylemek mümkündür.²⁰

NATO'nun genişleme politikalarıyla paralel olarak son dönemlerde özellikle Avrupa Birliği'nin Kafkasya bölgesine yönelik izlediği politikalar ve bu politikaların ağırlıklı olarak enerji, güvenlik ve ekonomi alanlarıyla ilgili olması ise Rusya'yı derinden rahatsız etmektedir. Batılı devletlerin başta NATO aracılığıyla olmak üzere AB'nin bölgeyle ilgili politikalarına bakıldığında enerji, enerji güvenliği, ticaret, terörizm, bölgedeki ülkelerin komşuluk ilişkileri, çatışma vb. konularının ilk sırada yer alması Batı dünyasının bu bölgede izlediği politikalara dair önemli ipuçları sunmaktadır.²¹

Uluslararası rekabetin yoğun bir biçimde hissedilmeye başlandığı Kafkasya bölgesi, başta AB ülkeleri olmak üzere Büyük Güçlerin bölgeye dair tarihsel politikalarının günümüzde bu kez bölgeyi Avrupalılaştırma çabası üzerinden sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Bu noktada örneğin TRACECA programının ortaya çıkmasında Avrupa'nın Rusya'nın ulaşım ağlarına alternatif arayışlarının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Yine benzer şekilde INOGATE ve diğer bazı programlar da temelde AB'nin Kafkasya genelinde ve Güney Kafkasya özelinde yürüttüğü politikalarda olduğu üzere büyük bir oranda bölgedeki devletlerin ekonomik durumlarının çok da iyi olmaması nedeniyle yardım programları temelli olmuştur. AB'nin Kafkasya politikasında yardım programlarının yanı sıra bölgede AB ülkelerinin Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte iyice artan enerji ihtiyacı ve enerji güvenliği konularının da önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu nedenle başta INOGATE olmak üzere TACIS ve TRACECA programları temelde uzun vadede AB'nin kendi ihtiyacı olan enerjinin sağlanması için atılan adımlar kapsamında değerlendirilebilir. AB ülkeleri ve ABD Kafkasya bölgesinde Sovyet sonrası süreçte etkin politikalar

¹⁹ Aygün Askerzade, "NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askert İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları," *Karadeniz Araştırmaları*, 20 (2009): 15-16.

²⁰ Kesgin, "NATO'nun Genişleme Politikasının Karadeniz Güvenliğine Etkisi," 973-983.

²¹ Deveci Bozkuş, "Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikalarına Genel Bir Bakış," 112-120.

yürütmek için bölgenin tarihsel aktörleri olan Rusya ve İran'ı dengelemek amacıyla zaman zaman NATO aracılığıyla bazen de ekonomi alanındaki adımlarla Türkiye'yi desteklemeye çalışmıştır.²² Ancak öte yandan son dönemlerde Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde yaşanan gerginliğe bakıldığında NATO üyesi olan iki ülke arasında yaşanan tartışmalarda ise ABD'nin bu kez Türkiye karşıtı bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır.

Kafkasya bölgesine Türkiye açısından bakıldığında Sovyet sonrası dönemde Türkiye'nin bölgedeki yeri ve öneminin daha da belirgin hale geldiğini söylemek mümkündür. Son olarak 44 günlük Karabağ savaşıyla birlikte Ermenistan'la başlatılan normalleşme sürecinin yanı sıra Türkiye'nin bölgeyle olan tarihi ve kültürel bağları da düşünüldüğünde Türkiye'nin Kafkasya politikasında yeni bir dönemin başladığını söylemek mümkündür. Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte Türkiye'nin artan arabuluculuk rolü ve önemi bununla birlikte Türkiye'nin enerji konusundaki ihtiyacı ve Hazar bölgesinin mevcut enerji rezervleri de Türkiye'nin Kafkasya politikasında önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan konuya bakıldığında ABD ve AB'nin bölgede İran ve Rusya'ya oranla Türkiye'yi destekleyen bir politika izlediklerini, bu yolla bölgedeki tarihsel büyük aktörleri dengelemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin coğrafi konumuna bakıldığında Hazar'daki enerji kaynaklarının Avrupa'ya ulaştırılması açısından da Türkiye'nin stratejik önemi göz ardı edilemez.²³ Nitekim Doğu Akdeniz'deki gazın Avrupa'ya aktarılmasını hedefleyen ve Türkiye'yi devre dışı bırakan EASTMED projesinin iptal edilmesi ve yeni dönemde Türk-İsrail ilişkilerinde başlayan normalleşme süreci de bunun göstergelerinden biri olmuştur.

Konuya bu açıdan bakıldığında AB ülkelerinin Kafkasya politikalarında ekonomi, ticaret ve enerjinin ilk sırada yer aldığı anlaşılmaktadır. AB Kafkasya'da ekonomi politikaları ve ekonomik yardımlarla bölge ülkelerini Emerson'ın tabiriyle "Avrupalılaştırmaya" çalışmaktadır. Bu politikanın temelinde ise AB'nin Rusya ve diğer Ortadoğu ülkelerine olan enerji bağımlılığını tamamen ortadan kaldırmayı hedeflediği söylenebilir.²⁴ Özellikle Hazar bölgesindeki enerji kaynaklarının güvenli ve ekonomik yollarla Avrupa'ya ulaştırılması için büyük çaba sarf eden AB, Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte bu adımlarını daha da hızlandırmıştır. Bu noktada bölgede en fazla enerji kaynaklarına

²² "Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikalarına Genel Bir Bakış," 112-120.

²³ "Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikalarına Genel Bir Bakış," 112-120.

²⁴ "Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikalarına Genel Bir Bakış," 112-120.

sahip ülkelerden biri olan Azerbaycan'la ilişkilerin de büyük önem kazandığını söylemek mümkündür. Özellikle Karabağ sorununun çözümünün ardından bölgenin normalleşmesi halinde güvenli ve ekonomik enerji güzergahlarının kurulması AB'nin öncelikleri arasında yer alıyor. Son olarak Avrupa Birliği Konseyi Başkanı Charles Michel'in üye ülkelerin yeni bir "enerji birliği" kurması gerektiğini yönündeki açıklamaları da AB'nin enerji konusundaki bağımlılığının birlik ülkelerini ne oranda etkilediğini göstermesi açısından önemlidir.²⁵ Prag'da yapılan Avrupa Siyasi Topluluğu (AST) Zirvesi'nde Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron ve AB Konseyi Başkanı Charles Michel, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın yaptığı 4'lü görüşmenin ardından Avrupa Birliği'nin Azerbaycan ile Ermenistan arasında sınır belirleme çalışmalarına destek için bölgeye geçici süreli sivil misyon gönderme kararı almaları dikkat çekicidir.²⁶ Özellikle Rus Barış gücü askerlerinin bulunduğu Karabağ dışındaki noktalarda AB'nin iki ülke arasındaki sınırların belirlenmesi konusunda sürecin içinde yer almaya çalışması Rusya ile AB'nin yeni bir çatışma alanına doğru evrilmesi açısından da dikkat çekicidir. Zira Prag zirvesi küçük bir AB zirvesi olması hasebiyle zaten Rusya'ya Semerkant'ta gerçekleştirilen Şanghay İşbirliği Örgütü Zirvesine yönelik bir mesaj olma özelliği de taşıyor.

Görüldüğü üzere Kafkasya bölgesi göç güzergahları, enerji rotaları, doğal kaynakları, ticaret yolları, nüfus ve etnik yapısı hasebiyle NATO için büyük bir önem taşıyan bir bölgedir.²⁷ Benzer bir durum AB ülkeleri için de geçerli olup, AB'nin özellikle de 44 günlük Karabağ savaşının ardından Güney Kafkasya ülkelerine dair izlediği politikalarda da bu durumun büyük bir önemi bulunmaktadır. Kafkasya'nın stratejik önemi NATO açısından özellikle de Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte artık yepyeni bir zemine taşınmıştır denebilir. Öte yandan AB ülkelerinin ise halihazırda bölgede yürüttükleri uluslararası ekonomi, ticaret ve yardım programları adı altında zaten sürdürülmektedir.

²⁵ "AB Konseyi Başkanı Charles Michel'den 'Enerji Birliği' Önerisi," <https://tr.euronews.com/2022/09/30/ab-konseyi-baskani-charles-michelden-enerji-birligi-onerisi> (erişim tarihi: 30.09.2022).

²⁶ "AB, Ermenistan-Azerbaycan Sınır Belirleme Çalışmaları İçin Misyon Gönderecek," <https://tr.euronews.com/2022/10/07/ab-ermenistan-azerbaycan-sinir-belirleme-calismalari-icin-misyon-gonderecek> (erişim tarihi: 07.10.2022).

²⁷ Doğan Şafak Polat, "Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri," *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2019): 248-265.

NATO'nun Kafkasya genelinde Güney Kafkasya özelindeki politikalarına bakıldığında bölgedeki devletlerin Sovyet sonrası dönemde Rusya'nın etkisinden kurtulmak için NATO ve ABD ile ilişkileri öncelediğini ancak bunu doğrudan değil de dolaylı yollarla gerçekleştirmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Güney Kafkasya'da yaşanan Karabağ sorunu, Abhazy'a'nın statüsü meselesi, Güney Osetya, Cavaheti bölgesindeki Ermenilerin özerklik talepleri, Acaristan, Çeçenistan sorunları vb. problemler beraberinde Kafkasya'da yeni kimlik sorunlarını da ortaya çıkarmıştır. Bu noktada Rusya'nın bölgede yeni sorunlar ortaya çıkarmada etkin bir rolü olmuş bu yolla yeni kurulan devletlerin kendi iç meseleleriyle uğraşmaktan Batı dünyası ile yakınlaşmasının da önüne geçilmeye çalışılmıştır.²⁸

NATO açısından Kafkasya bölgesinin önemine bakıldığında daha çok enerji ve ekonomik-ticari konular ön plana çıkarken Rusya'nın ise özellikle Güney Kafkas devletlerindeki askeri üslerini korumaya çalıştığını ve bu yolla aslında eski Sovyet coğrafyasındaki devletlerin Rusya'nın ekseninden uzaklaşmasını engellemeye çalıştığı görülmektedir.²⁹ Öte yandan ABD'nin NATO üzerinden bölgeye yerleşmeye çalıştığı da söylenebilir. Bu nedenle aslında Batı ile Rusya'nın yeni bir çekişme alanı olarak da Kafkasya bölgesinin stratejik bir önemi bulunmaktadır.

Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya'nın Kafkasya Politikası

Kafkasya bölgesi tarihten günümüze Büyük Güçlerin önemli bir mücadele alanı olmuştur. Bu mücadele I. Dünya Savaşının ardından Sovyetler Birliği üzerinden daha sonra ise Doğu-Batı Bloğu üzerinden sürdürülmüştür. Söz konusu mücadele Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte farklı bir yöne doğru evrilmiştir. Sovyetlerin ardından Rusya bölgedeki etkisini dondurulmuş sorunlar üzerinden devam ettirmeye çalışırken Batı dünyası ise Avrupa Birliği ve NATO'nun genişleme politikalarıyla bu bölgede etkisini ortaya koymaya çalışmıştır.

Soğuk Savaşın sona ermesi, Sovyetlerin dağılması ve Varşova Paktı'nın feshedilmesi küresel ve bölgesel çapta bir etki yaratmıştır. Bu değişim süreciyle birlikte küresel ve bölgesel aktörler olan ABD, AB,

²⁸ Polat, "Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri," 248-265.

²⁹ Polat, "Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri," 248-265.

Türkiye, Rusya, Çin ve diğerleri hem Orta Asya hem de Kafkasya'da yeni bölgesel politikalar oluşturmuşlardır.³⁰

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya'nın Kafkasya bölgesinde izlediği politikalarda da bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Başta bölgedeki dondurulmuş sorunlar olmak üzere Kafkasya'nın daima çatışma ve istikrarsızlıklarla gündeme gelmesine neden olmuştur. Abhazya, Osetya sorunu, Dağlık Karabağ sorunu gibi sorunların çözümü kavuşturulamaması bölgedeki mevcut ekonomik ve siyasi sorunların daha da derinleşmesine neden olmuştur. Öte yandan mevcut gelişmeleri yakından takip eden Batı dünyası ise Güney Kafkasya'da ekonomi ve ticari kaynaklı yatırımlarla varlığını hissettirmeye çalışmıştır. Bu durum ister istemez Rusya'nın Gürcistan başta olmak üzere Ukrayna ve diğer Sovyet sonrası ülkelere dair tutum ve politikalarında da bazı değişimlere neden olmuştur. Gürcistan'ın NATO'ya üyelik konusunda izlediği adımlar ve Rusya'nın Gürcistan'da attığı adımlar tüm bölge ülkeleri açısından bir mesajlar içermiştir. Gürcistan'ın NATO üyeliğiyle başlayan bu süreç, Kırım'ın ilhakı, Ukrayna'nın AB ve NATO üyeliği yolunda attığı adımlarla Rusya'nın yeni bölgeleri ilhakını beraberinde getirmiştir. NATO'nun bölgede izlediği politikalar ve genişleme politikaları Rusya tarafından Sovyet coğrafyasındaki hakimiyetine yönelik bir tehdit olarak adeta "kırmızı çizgisi" olarak değerlendirilmiştir. NATO'nun genişleme politikalarıyla eş zamanlı olarak AB'nin özellikle de Güney Kafkasya'da başta TRACECA, TACIS vb. destek programlarıyla varlığını pekiştirmeye çalışması bölgedeki güç mücadelesinin bir diğer boyutu olmuştur.

Sovyet Rusya'nın bölgede izlediği politikalar, Kafkasya'daki etnik problemleri daha da tırmandırmıştır. Sovyet sonrası dönemde Kafkasya bölgesi, 1993 tarihli Rus "yakın çevre doktrini", Ocak 2000 tarihli "ulusal güvenlik doktrini" ve Nisan 2000 tarihli "yeni askerî doktrin"de de belirtildiği üzere, Moskova'nın "yakın çevresi" olarak ifade edilmektedir. Bu nedenle bu bölge Rusya için jeopolitik mekânının en kırılğan noktası olarak kabul edilmektedir. Sovyet sonrası dönemin düşünürlerinden olan Aleksandr Dugin'e göre Kafkasya'da "yeni jeopolitik düzen" ancak Rusya'nın hem üç Kafkas cumhuriyetini hem de Rusya içindeki özerk oluşumları bünyesine alan bir "Kafkas Federasyonu" planı ile gerçekleşebilir. Bu nedenle Sovyet sonrası dönemde Rusya'nın Kafkasya ile olan bağlantılarını daha da güçlendirmeyi hedeflediği söylenebilir. Öte

³⁰ Gökhan Özkan, "Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-NATO-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikası'na Yansımaları," *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12/1 (2010): 109-132.

yandan Kafkasya'da yaşanacak olası bir bölgesel istikrarsızlığın Kafkasya ile tarihi ve kültürel bağları olan Türkiye'yi de etkileyeceği unutulmamalı. Bu bağlamda özellikle Türkiye'nin Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya halkları ile olan etnik, dinî ve sosyo-kültürel bağlarının da Rusya'yı endişelendirdiğini belirtmekte yarar vardır.³¹

Bakû-Ceyhan petrol boru hattı gibi uluslararası öneme sahip projeler aracılığıyla da Rusya bölgede kendi egemenlik alanının sınırlandırıldığını düşünmektedir. Rusya'nın sırf bu gerekçelerle geçmişte Türkiye'den Çeçenistan'a giden yardımlara karşılık olarak PKK terör örgütünü desteklediği dönemler dahi olmuştur. Karabağ bölgesinde bir nüfuz oluşturmak amacıyla işgal sonrası dönemde bölgeye terör gruplarını yerleştirdiği, özellikle Ermenistan'ın da benzer şekilde Türkiye karşıtı faaliyetleri olan terör gruplarına olan desteğini bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Ayrıca Rusya için Kafkasya bölgesinin tarihsel arka planda da önemi olduğu ve özellikle "tarihî güneye iniş yolları"nın da geçtiği bir güzergâh olması nedeniyle de vazgeçilmez bir bölge olarak tanımlanmaktadır.³²

Ukrayna NATO'dan Ne Bekliyor?

Rusya'nın 2014 yılında Kırım'ı ilhakıyla başlayan süreç Ukrayna açısından bir kırılma noktası olmuştur. Gürcistan'da 2008'de yaşananların ardından bu kez Kırım'ın ilhakı Rusya'nın Gürcistan ve Ukrayna üzerinden diğer Sovyet coğrafyasına da bölgenin "Avrupalılaştırılmasına" izin vermeyeceğinin en net mesajı olmuştur. 2022 yılında Rusya'nın Luhansk ve Donetsk bölgelerini bağımsız devletler olarak tanıdığını ilan etmesiyle başlayan bu savaş gelinen noktada tüm dünyayı etkilemeye devam ediyor.

Rusya'nın 23-27 Eylül 2022'de işgal ettiği Donetsk, Luhansk, Kherson ve Zaporijya bölgelerinde "referandum" adı altında gerçekleştirdiği faaliyetlere bakıldığında Rusya'nın Ukrayna konusunda ne kadar ileri gidebileceğine dair önemli sinyaller vermektedir. Bu durum aslında hem Rusya'nın uluslararası hukuk ve yaptırımları çok da ciddiye almadığını hem de savaşı kızıştırdığını da göstermektedir. Rusya savaşı çok yönlü olarak sürdürmeye çalışarak başta Zaporijya'daki nükleer yapılar üzerinden aslında tüm dünyayı tehdit etmektedir. Bu durum ise

³¹ Alpargu & Şahin, "Sovyet Rusya'nın Dağılmasından Sonra Kafkasya'da Kimlik Problemi," 329-345.

³² Alpargu & Şahin, "Sovyet Rusya'nın Dağılmasından Sonra Kafkasya'da Kimlik Problemi," 329-345.

tüm dünyada gerginliği tırmandırmaktadır. Bu yüzden de Ukrayna sıklıkla Putin'in sadece kendileri için değil aslında tüm Avrupa'yı hedef aldığını ileri sürmektedir. Bu yolla aslında Ukrayna yönetimi Rusya ile savaşarak NATO'nun ve Avrupa'nın da güvenliği için çaba sarfettiğini ileri sürüyor. Buradan hareketle de bir yandan Batıdan daha fazla ekonomik ve askeri destek beklerken öte yandan da Rusya'ya yönelik uluslararası kamuoyu ve NATO üyesi ülkelerin de daha fazla yaptırım uygulayarak Rusya'yı sıkıştırılmalarını beklemektedir.³³

Genişleme bir yandan NATO'nun güvenlik şemsiyesinin altına yeni ülkelerin dahil olması anlamına gelirken, öte yandan Rusya'nın da Sovyet coğrafyasında etkisini daha belirgin hale getirmesine sebebiyet vermiştir. Bu noktada Rusya Ukrayna savaşı adeta bir milat olmuştur. Bir yandan Ukrayna'nın NATO'ya girme konusundaki ısrarı diğer yandan İsveç ve Finlandiya'nın alelacele NATO'ya üyelik konusunda attığı adımlar Rusya'nın daha da radikal adımlar atmasına sebebiyet vermiştir.

Rusya Kafkasya bölgesinde askeri üslerinin sayısını arttırarak Batıya dünyasına ve NATO'ya önemli bir mesaj vermektedir. Bu konuda özellikle Ermenistan'daki askeri varlığı NATO üyesi Türkiye açısından da önemli bir mesaj içermektedir. Bu nedenle eski Sovyet coğrafyasındaki devletlerin yüzünü Batıya veya NATO'ya çevirme konusunda ciddi bir istekleri olsa da bunu Rusya'dan gelecek olası tehditler nedeniyle doğrudan gerçekleştirememektedirler. Örneğin 44 günlük Karabağ savaşının ardından Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye ile normalleşmeye başlayan ilişkileriyle ilgili ilk görüşmenin Erivan yönetimi tarafından Moskova'da yapılmak istenmesi önemlidir. Ama diğer yandan Erivan yönetiminin AB ülkelerinden sınırların belirlenmesi konusunda destek istemeleri, uluslararası altyapı ve ulaşım projeleri için AB'nin destek verme konusundaki isteği ise Batının da sürece dahil olma isteğini ortaya koymaktadır. Bu konuda Güney Kafkas devletlerinin Rusya ve Batı arasında aslında bir denge izlemeye çalıştıklarının da en önemli kanıtıdır. Bu nedenle Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konusunda Türkiye mevcut görüşmelerin artık üçüncü ülkelerde değil doğrudan Erivan veya Ankara'da yapılmasında ısrarcı bir tutum sergilerken, Erivan yönetimi ise ne doğuyu ne de Batıyı küstürmemeye özen göstermektedir. Nitekim 2009'daki Zürih protokollerinin imzalanmasında başta İsviçre olmak üzere hem Batının hem de Rusya'nın masada yer alıyor olması da bu kapsamda değerlendirilebilir. Ancak yeni dönemde Ermenistan'ın normalleşme konusunda bölgede atacağı adımlar aslında hem

³³ H. E. Yevhen Perebyinis, Deputy Minister of Foreign Affairs of Ukraine, "The Russian War Against Ukraine," *The Diplomatic-academic Conference, Keynote Speech*, 4 Ekim 2022.

Azerbaycan'la hem de Türkiye ile ilişkilerini normalleştireceği için bu süreçten en yüksek faydayı görecektir. Ülkenin Ermenistan olacağı da hatırlanmalıdır.

Batı dünyasının NATO'ya üyelik konusunda Ukrayna'ya sağladığı desteği sürdürmesi halinde Rusya da daha önce birçok kez dile getirdiği nükleer tehlike konusunu gündeme getirmeye devam edecektir. Bu yönüyle eski Sovyet coğrafyasındaki ülkelere yönelik NATO üyeliğinin gündeme gelmesi beraberinde başta Kafkasya bölgesinde olmak üzere tüm dünyada bir güvenlik tehdidi de oluşturmaktadır. NATO'nun eski Sovyet coğrafyasındaki ülkelere yönelik sağladığı askeri destek ve ekonomik yardımlar Rusya'nın daha da saldırganlaşmasına neden olmaktadır. Bu sebeple NATO'nun Kafkasya konusunda attığı adımların küresel ölçekte etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan Karabağ zaferinin ardından AB'nin bölgeye dair birçok kez Ermenistan ve Azerbaycan liderleriyle bir araya gelmesi, bölgede başta ulaşım olmak üzere altyapı ve diğer konularda destek vermeye hazır olduklarını belirtmeleri bu konuda AB'nin bölgeye dair izledikleri politikalara dair önemli ipuçları sunmakta. Nitekim Karabağ'ın 30 yıllık işgali süresince uluslararası kuruluşlar, AB ülkeleri ile ABD sorunun kalıcı çözümünde inisiyatif almazken 44 günlük savaşın ardından taraflar arasında arabulucu olma konusundaki istekleri bölgeye dair izledikleri politikaları göstermesi açısından önemlidir.

Ukrayna en kısa sürede NATO güvenlik şemsiyesi altında yer almak istiyor. NATO üyesi ülkelerin Ukrayna'nın NATO'ya üyeliği konusunda destek çağrılarında bulunmaları ve Ukrayna'ya askeri yardımları arttırma konusunda attığı adımlar ise Rusya tarafından rahatsızlıkla karşılanmaktadır. Son olarak Çekya, Estonya, Letonya, Litvanya, Makedonya, Karadağ, Polonya, Romanya ve Slovakya liderlerinin yayınladıkları ortak bir bildiri ile Rusya'nın işgaline karşı savunmasında Ukrayna'yı desteklediklerini, Rusya'nın işgal altındaki tüm bölgelerden geri çekilmesini ve tüm müttefiklerin Ukrayna'ya askeri yardımlarını önemli ölçüde arttırmalarını talep eden çağrılarını Ukrayna'nın NATO'ya üyeliği konusunda üye ülkelerin tavrını göstermesi açısından önemlidir.³⁴

Ukrayna'nın NATO'ya üyeliği konusunda birliğe üye ülkeler sıklıkla 2008 yılında Romanya'da düzenlenen zirveye atıfta bulunmaktadır. Bilindiği üzere bu zirvede Ukrayna'nın gelecekteki

³⁴ "NATO Üyesi 9 Ülke, Ukrayna'nın İttifaka Üyeliği İçin Destek Çağrısı Yaptı," <https://tr.euronews.com/2022/10/02/nato-ulkesi-9-ulke-ukraynanin-ittifaka-uyeligi-icin-destek-cagrisi-yapti> (erişim tarihi: 04.10.2022).

üyeliğiyle ilgili NATO'ya üye ülkelerin Ukrayna ve Gürcistan'ın katılma isteklerini memnuniyetle karşılamış olmaları bu iki ülkenin Rusya ile karşı karşıya kalmasında önemli bir etkisi olmuştur.³⁵ Yeni süreçte de Ukrayna'nın NATO'ya üyelik konusundaki haklı ısrarı beraberinde ciddi riskleri de barındırmaktadır. Özellikle Ukrayna'nın NATO'ya üyeliği halinde mevcut savaşın süreceği de göz önünde bulundurulduğunda bu kez doğrudan NATO'nun 5. maddesinin devreye girmesine neden olacaktır. Bu madde ortak savunma (caydırma dâhil) taahhüdü anlamına gelmesi açısından önemlidir.³⁶ NATO Kurucu Antlaşması'nın 5. maddesi aynı zamanda, üye devletlerden biri veya bir kaçının silahlı saldırıya uğraması halinde diğer üye devletlerin saldırıya uğrayan devlet(ler)e nasıl ve ne şekilde yardım yapması gerektiğini de düzenlemektedir. Kısacası 5. madde özü itibarıyla üye devletlerden biri veya birden fazlasının silahlı saldırıya uğraması halinde ne yapılacağını öngörmesi açısından bağlayıcılığı da olan bir maddedir.³⁷ Böylesi bir adım ise üçüncü dünya savaşına sebebiyet verebilecek mahiyette bir adım olacaktır. Bu yönüyle halihazırda Ukrayna aslında Rusya ile Batı arasında adeta bir tampon vazifesi görürken, Ukrayna'nın NATO'ya üyeliği halinde bu tampon ortadan kalkmış olacak ve NATO aslında doğrudan Rusya sınırına dayanmış olacaktır. Bu yüzden Rusya sadece Ukrayna'da değil NATO'nun tüm Doğu Avrupa'daki genişleme hamlelerinden de ciddi rahatsızlık duymaktadır. İsveç ve Finlandiya'nın üyelik adımlarını bu kapsamda değerlendirmek mümkün.

Ukrayna 1991'da bağımsızlığını kazanmasının ardından uzun yıllar Rusya yanlısı liderler tarafından yönetilmiştir. Ancak Zelenski dönemiyle birlikte ülkenin yüzünü NATO ve AB'ye üyelik konusundaki isteği üzerinden Batıya çevirmesi nedeniyle Rusya'nın hedef tahtasında yer almıştır. Rusya eski Sovyet coğrafyasında pek çok yerde olduğu gibi Ukrayna'da da ayrılıkçı hareketleri destekleyerek bölgedeki gücünü hissettirmek istiyor.

NATO'nun Güney Kafkasya Politikası Nasıl Şekilleniyor?

Batı dünyasının Kafkasya'da jeopolitik etkisini arttırma konusundaki adımları Soğuk Savaşın ardından özellikle de Güney Kafkasya'da bir dizi uluslararası program üzerinden gerçekleştirilmiştir.

³⁵ "NATO Üyesi 9 Ülke, Ukrayna'nın İttifaka Üyeliği İçin Destek Çağrısı Yaptı."

³⁶ Ali L. Karaosmanoğlu, "NATO'nun Dönüşümü," *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 10/40 (2014): 15-38.

³⁷ Kamuran Reçber, "NATO Kurucu Antlaşması 5. Maddesinin Saldırı Fiili Açısından Analizi," *Diplomasi Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2020): 1-10.

Örneğin Avrupa Birliği'nin (AB) TRACECA, TACIS, INOGATE gibi programlar aracılığıyla bu bölgeyi Avrupalılaştırmaya çalıştığı bilinmektedir. NATO'nun ise genişleme politikalarıyla Doğu Avrupa'da olduğu gibi Kafkasya'da da bir heyecan rüzgarı yarattığı söylenebilir. Ancak bu rüzgarlar birlikte Martin Malek'in de deyimiyile NATO'nun Güney Kafkasya'ya yönelik duruşu her zaman Rusya'da İttifak üyesi devletlerin siyasi, medya ve kamusal alanlarında olduğundan çok daha fazla ve daha güçlü tepkilere yol açmıştır.³⁸ Zira Rusya NATO'nun Güney Kafkasya'daki adımlarından daima rahatsızlık duymuştur.

NATO'nun genişleme politikaları Güney Kafkasya bölgesinde de büyük bir heyecan yaratmıştır. Bu heyecan beraberinde bölgesel anlamda NATO'nun enerji, ulaşım, güvenlik ve altyapı konularında sağladığı desteklerin sayısında bir artışla da görülmüştür. NATO'ya üyelik konusunda Ukrayna'nın attığı adımlar ve sonrasında yaşananlara bakıldığında Rusya-Ukrayna savaşının başta tüm Avrupa olmak üzere dünyada alternatif bir enerji güzergahının önemini de ortaya koymuştur. Enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılık ve Rusya'ya yönelik yaptırımların ardından kesilen enerji sevkiyatı gözleri alternatif bir güzergâh olarak Kafkasya'da Güney Kafkasya'nın öne çıkmasına neden olmuştur. Bu durum Güney Kafkasya'nın adeta parlayan yıldızı olarak bilinen Azerbaycan'ın öne çıkmasını da sağlamıştır. Karabağ savaşının zaferle sonuçlanması beraberinde bölgeye Rus barış gücü askerlerinin yerleşmesine sebebiyet vermişse de henüz bölgede sınırların net bir biçimde belirlenmemiş olması bölgede halen Rusya'nın söz sahibi olduğunu da hatırlatmaktadır.

ABD, Rusya'nın bölgeye getiremediği kalıcı barışı kendisinin NATO ve diğer pek çok uluslararası kuruluş ve program üzerinden ve üçlü anlaşmalarla getirebileceği izlenimini yaratmaya çalışmaktadır. ABD'nin bu politikası Rusya'nın arka bahçesi olarak gördüğü bir coğrafyada jeopolitik gücünün sınırlandırılması anlamına geleceği için Rusya bu girişimlere izin vermeyecektir. Bu nedenle ABD'nin NATO üzerinden de olsa Güney Kafkasya'da rahatlıkla adım atması pek mümkün değildir. Ayrıca Çin'in *Bir Kuşak Bir Yol* projesinin de bu bölgeden geçmesi ve Rusya ile Çin arasındaki yakınlaşma da ABD tarafından rahatsızlıkla karşılanmaktadır. Bu nedenle ABD'nin öncülüğünde Güney Kafkasya'da atılacak olası bir adım bölgede gerginliğin yeniden tırmanmasına da neden olabilir. Rusya ABD tarafından Güney Kafkasya'da atılan tüm adımları

³⁸ Martin Malek, "NATO and the South Caucasus: Armenia, Azerbaijan, and Georgia on Different Tracks," *Connections*, c. 7, 3 (Yaz 2008): 30.

kendisi için bir tehdit olarak algıladığı için bölgeye kalıcı barışın tesisi noktasında Rusya kadar ABD'ye de büyük bir görev düşmektedir. Örneğin son olarak ABD öncülüğündeki Azerbaycan-Ermenistan arasında gerçekleştirilen uzlaşma görüşmelerini de ABD'nin Güney Kafkasya politikası kapsamında değerlendirmek mümkündür. Bu nedenle ABD öncülüğünde Güney Kafkasya'da yapılacak olası bir anlaşma hem bölgede Rusya'nın askeri varlığı nedeniyle hem de mevcut 10 Kasım mutabakatının geçerliliğinin de sorgulanması anlamına geleceği için Rusya, ABD'nin bu adımlarına sert bir karşılık verebilir. ABD'nin Güney Kafkasya politikası kapsamında öne çıkan bir diğer husus da NATO üyesi bir ülke olarak Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerinin normalleşmesini destekliyor olmasıdır. ABD iki ülke ilişkilerinin normalleşmesinin kendisinin de yararına olacağını öngörerek NATO'nun Türkiye üzerinden de olsa Güney Kafkasya'da aktif bir politika izlemesinden yana bir tavır sergilemektedir. Bu nedenle ABD'nin Güney Kafkasya politikasında tıpkı Rusya ve İran gibi anlaşmalar üzerinden bölgede etkinliğini artırma çabası öne çıkmaktadır. Bu nedenle ABD yeni dönemde Güney Kafkasya'da ekonomi, ulaşım ve yardımlar üzerinden etkin bir yol haritası izleyerek etkisini arttırma çabası içerisinde olacaktır.³⁹

Türkiye'nin NATO'ya Üyeliliğinin Nedenleri ve ABD Açısından Güney Kafkasya'nın Önemi

Türkiye Batı'da oluşturulmuş siyasal ve güvenlik sistemlerine kurumsal ve hukuki olarak katılıma büyük özen gösteren bir ülke olarak XIX. yüzyıldan itibaren uluslararası sisteme uyum sağlama politikaları izlemiştir. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren bir denge politikası izlenmiş ve benzer şekilde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından Atatürk dönemi Türk dış politikasının temellerine de bakıldığında Batıya yönelik izlenen politikaların önemli bir payı olmuştur. Atatürk döneminde Türk dış politikasının temeli "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesi çerçevesinde şekillenmiş, bu noktada Barışçılık, Gerçekçilik, Güvenlik, Bağımsızlık, Akılcılık ve Batıcılık gibi önemli ilkeler söz konusu dönemin dış politikasının temellerini oluşturmuştur. Türkiye'nin Batıya yüzünü çevirmesinde öncelikleri arasında siyasi, diplomatik ve askeri yalnızlıktan kurtulmanın yanı sıra iktisadi kalkınmanın da önemli bir payı olmuştur. Türkiye'nin Batı'ya katılma çabasının temelinde savaşlar sırasında yaşanan acı tecrübelerin ve kurumsal kimlik/aidiyet sorunsalının da önemli bir etkisi olmuştur.

³⁹Yıldız Deveci Bozkuş, "ABD'nin Ev Sahipliğindeki Azerbaycan-Ermenistan Görüşmeleri," <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/3-soruda-abdnin-ev-sahipligindeki-azerbaycan-ermenistan-gorusmeleri/2892525> (erişim tarihi: 09.05.2023).

Türkiye'nin NATO'ya üyeliği Atatürk dönemi Türk dış politikasının temel ilkeleri arasında yer alan Güvenlik ve Batıcılık ilkeleri ile de bağlantılıdır. Zira bu adım Türkiye'nin hem Batı ittifakında yer alma hem de dünyada Doğu-Batı bloğunun belirginleştiği bir dönemde uluslararası bir güvenlik semsiyesi içinde yer alma düşüncesinden kaynaklanmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye, Sovyetlerin Boğazlar ve Doğu Anadolu'dan toprak talepleriyle nedeniyle SSCB'nin yoğun baskısı ile karşı karşıya kalmış ve bu gelişmeler Türkiye'nin güvenlik endişelerinde önemli bir etki yaratmıştır. Ancak Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Varşova Paktının ortadan kalkmasının ardından NATO'nun önemini yitirdiği iddiaları ortaya atılmaya başlanmıştır. Ukrayna savaşı öncesine kadar NATO'nun beyin ölümünün gerçekleştiği ve artık etkisinin olmadığı iddiaları dahi gündemde yer almıştır. Ancak Ukrayna savaşı adeta NATO'nun küllerinden yeniden doğduğunu gösteren dünya çapında etkileri olan önemli bir tarihi dönemeci oluşturmuştur. Günümüzde artık başta Doğu Avrupa ülkeleri olmak üzere pek çok ülkenin bu güvenlik semsiyesi altında yer almak adına adeta bir yarış başlamıştır. NATO'nun genişleme dönemlerine bakıldığında Doğu Avrupa Lobisi olarak adlandırılan zümrenin çok daha önceden NATO'nun genişleme dalgalarında önemli bir payı olduğu görülmektedir. Bu zümre NATO'nun genişlemesinin iç siyasal nedenlerini oluşturarak Rus-Amerikan ilişkilerinin kutuplaşmasında da etkin bir faktör olmuştur.⁴⁰

Türkiye içinde bulunduğu coğrafi konumu nedeniyle Amerikan-Rus kutuplaşmasında daima stratejik öneme sahip bir ülke olmuştur. ABD-Rus kutuplaşması aynı zamanda NATO'nun genişleme dalgalarında daima önemli bir faktör olarak öne çıkmış ve bu husus bazen doğrudan bazen dolaylı olarak Türk-ABD ilişkilerini de etkilemiştir.⁴¹ Bu etki özellikle Ukrayna savaşıyla birlikte Doğu Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan üyelik beklentileri ile zirveye çıkmış ve ABD-Rus kutuplaşması belirginleşirken, NATO'ya yeni üyelik başvuruları Türkiye'nin iç ve dış politikalarını etkilemeye de başlamıştır.

⁴⁰ Şener Aktürk, "NATO Neden Genişledi? Uluslararası İlişkiler Kuramları Işığında NATO'nun Genişlemesi ve ABD-Rusya İç Siyaseti," *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9/34 (2012): 73-74, Nur Bilge-Criss, "Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu," *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9/34 (2012): 1-13, Yusuf Sarınoy, "Atatürk'ten Günümüze Türk Dış Politikası Hakkında Genel Bir Değerlendirme," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16/48 (2000): 857-858, Ayşe Erkmen, "Türkiye'nin NATO Üyeliği ve Üyeliğin TBMM'de Kabulü," *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/2 (2020): 1029.

⁴¹ Aktürk, "NATO Neden Genişledi? Uluslararası İlişkiler Kuramları Işığında NATO'nun Genişlemesi ve ABD-Rusya İç Siyaseti," 92.

ABD'nin NATO ittifakında yıllardan beri yer alan ve her türlü sorumluluğu ziyadesiyle yerine getiren bir ülke olarak Türkiye'ye dair izlediği politikalara bakıldığında kendi içinde ciddi çelişkiler barındırdığını söylemek mümkündür. Türkiye'nin özellikle de dış politikada yaşadığı temel sorunlar arasında ilk sırada yer alan S-400, F-16, Ermeni sorunu, *Patriotlar*, Suriye vb. konularda ABD'nin izlediği politikalar NATO'nun müttefiklik ruhuyla bağdaşmamaktadır. Konuya müttefikler arası ilişkiler bağlamında bakıldığında da Türkiye'nin NATO üyesi ülkeler ile yaşadığı sorunların temelinde ABD'nin Türkiye'ye yönelik izlediği politikaların önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Örneğin NATO'ya üyelik konusunda Batı dünyasının İsveç ve Finlandiya'ya dair izlediği olumlu tavrın Türkiye'nin AB'ye üyeliği söz konusu olduğunda görülememektedir.

Türkiye'nin tarihsel süreçte Batıcılık politikası çerçevesinde NATO'ya üyelikle birlikte yüzünü Batıya çevirmesi stratejik konumu nedeniyle Doğu-Batı mücadelesinden de etkilenmesine neden olmaktadır. Öte yandan ABD'nin, NATO üyesi bir ülke olarak Türkiye'ye yönelik politikalarında diğer üyelerle eşit bir mesafe sergilemediği görülmektedir. ABD, NATO üzerinden Güney Kafkasya'ya yerleşerek Rusya'yı bölgede çevrelemeye çalışırken burada bölge dışı bir aktör olarak Çin'in izlediği politikalar ve Rusya ile yakınlaşmasından da rahatsızlık duyduğu görülmektedir. Nitekim Çin'in yanı sıra bölgesel bir aktör olarak İran'ın güney Kafkasya genelinde ve Ermenistan özelindeki dış politikasının da ABD tarafından rahatsızlıkla karşılandığı bilinmektedir. Bu nedenle ABD Güney Kafkasya ülkelerinin Rusya'nın güdümünden uzaklaşması için pek çok farklı argümanı ileri sürerek hem Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan ülkeleri Rus güdümünden uzaklaştırmak hem de NATO üzerinden de olsa bölgeye yerleşmeyi planlamaktadır. Benzer bir politika AB üyesi ülkeler tarafından da takip edilmektedir. Ermenistan-Azerbaycan arasında imzalanan 10 Kasım mutabakatının halen tam olarak hayata geçirilememiş olması da ABD ve AB üyesi ülkelerin Ermenistan ve Azerbaycan'la daha sık görüşmelerine sebebiyet vermektedir. Son olarak AB delegasyonunun iki ülke sınırına bir komisyon gönderme kararı da bu açıdan değerlendirilebilir. Benzer şekilde Mayıs 2023 tarihinde ABD ev sahipliğinde gerçekleştirilen Azerbaycan-Ermenistan görüşmelerini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında yeni dönemde ABD-Rus mücadelesinin bu kez Kafkasya genelinde ve Güney Kafkas ülkeleri üzerinden sürdürülmeye çalışıldığını söylemek mümkündür. Örneğin Ukrayna-Rusya savaşıyla birlikte zor günler geçiren Rusya'nın birçok ülkeyle olduğu gibi Ermenistan'la da aralarında önemli fikir ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır. Erivan'ın, Putin hakkında

yakalama kararı çıkaran Uluslararası Ceza Mahkemesine (ICC) üyeliğinin gündeme gelmesi bu mücadelenin önemli bir yansımasıdır. Öte yandan Ermenistan son dönemlerde bir yandan Batılı ülkelerle askeri alanlarda işbirliği yaparken diğer yandan Rusya'nın Ermenistan üzerindeki askeri ve ekonomik nüfuzunun da devam ediyor olması da yine bölgede ABD-Rus mücadelesinin önemli bir yansıması olarak kabul edilebilir. Ermenistan'ın NATO ve Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) ile eşzamanlı olarak yürüttüğü yakın işbirliği ABD'nin yararınaadır. Ermenistan aynı zamanda NATO'yu, Rusya'ya olan aşırı bağımlılığını azaltmak için de önemli bir araç olarak görmektedir.⁴² Öte yandan ABD'nin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini destekliyor olmasını da NATO'nun Güney Kafkasya politikasıyla bağlantılandırmak mümkündür. NATO, Ermenistan ve Türkiye'nin özel temsilcilerinin Moskova'daki toplantıları da dahil olmak üzere tüm görüşmeleri memnuniyetle karşıladığını pek çok kez dile getirmiş ve NATO'nun nihai hedefleri arasında bölgedeki istikrarın ilk sırada yer aldığı ifade edilmiştir.⁴³ Bu adımlar ABD'nin NATO üzerinden bölgede aktif bir politika izlemeye çalıştığının önemli göstergelerindedir.

NATO Üzerinden Karadeniz'de Yeni Bir Mücadele Alanı mı Yaratılıyor?

Rusya-Ukrayna savaşı tüm dünyada olduğu gibi Karadeniz bölgesi için de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Özellikle başta tahıl olmak üzere mayınlar ve boğazların statüsüyle ilgili gelişmelerin gündeme damgasını vurduğu bir süreçte hem bölgenin stratejik önemi hem Montrö Boğazlar Sözleşmesinin hayati önemi bir kez daha anlaşılmıştır.

Bilindiği üzere Karadeniz bölgesi tarihten günümüze daima stratejik öneme sahip bir bölge olmuştur. Avrupa'dan Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine kadar uzanan güzergâh üzerinde yer alıyor olması nedeniyle Soğuk Savaş döneminde de NATO ile SSCB arasındaki önemli bir kanat bölgesi vazifesini yerine getirmiştir.⁴⁴

II. Dünya Savaşı'nın ardından Sovyet tehdidine yönelik kurulan NATO, Rusya-Ukrayna savaşı öncesine kadar "beyin ölümü" gerçekleşen bir uluslararası yapı olarak adlandırılırken, devam eden savaş NATO'nun

⁴² "Ermenistan Neden Bir NATO Forumu'nda Yer Alıyor?," <https://www.avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-NEDEN-BIR-NATO-FORUM-UNDA-YER-ALYOR> (erişim tarihi: 09.05.2023).

⁴³"NATO Memnun," https://tr.armradio.am/2022/01/17/nato-memnun/?doing_wp_cron=1683652931.4228029251098632812500 (erişim tarihi: 09.05.2023).

⁴⁴ Erhan Akdemir, "Nato'nun Karadeniz Politikası," *Karadeniz Araştırmaları*, 42 (2014): 1-9.

devamlılığı konusunda da adeta bir milat olmuştur. Kolektif Güvenlik Örgütü olarak NATO'nun doğduğu ortamdan bugüne dek pek çok değişiklik yaşanmasına rağmen NATO'nun güçlenerek yoluna devam etmesi Avrupa'da yeni bir tür Güvenlik Mimarisi arayışlarının da olduğunu düşündürmektedir. NATO'nun kuruluşundan bugüne Doğu Bloku yıkılmış, SSCB ve Varşova Paktı ortadan kalkmıştır. Buna rağmen faaliyetlerini devam ettiren NATO'nun önemi bölgesel ve küresel gelişmeler ve tehditlerle bir kez daha anlaşılmıştır.⁴⁵ Küresel gelişmeler Karadeniz bölgesini de NATO ve Rusya Federasyonu'nun yeni mücadele alanı olarak da öne çıkarmıştır.⁴⁶ Türkiye'nin burada bir denge politikası izlemesi hem Ukrayna hem de Batı dünyası ve Rusya ile görüşmeleri sürdürebilen bir taraf olması son derece önemlidir. Bu tutum Batılı ülkeler tarafından da dile getirilmektedir. Bulunduğu konum itibarıyla son derece stratejik bir noktada yer alan Türkiye'nin bu tutumu hem savaşan taraflar hem de Batının takdirini kazanmış olsa da Batı dünyasında Türkiye'nin de yaptırımlara dahil olması konusunda bir beklenti oluştuğunun da belirtilmesinde yarar vardır.

NATO'nun Soğuk Savaş sonrası dönemde genişleme politikalarını devam ettirmesi bölgesel ve küresel alanda ciddi sorunları da beraberinde getirmiştir. Batıdan doğuya doğru Karadeniz'e kadar genişlemeye devam eden NATO, Rusya açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır. NATO'nun genişlemesiyle doğru orantılı olarak Rusya'nın daha önce kendi kontrolünde olan bölgeleri kaybetmesi beraberinde Rusya'nın da bölgede izlediği politikaların sertleşmesinde önemli bir paya sahip olmuştur. Bulgaristan ve Romanya'nın genişleme dalgası kapsamında 2004 yılında NATO'ya üye olması, sonrasında Gürcistan ve Ukrayna'nın NATO ile iyi ilişkileri Rusya'nın tehdit algısının giderek artmasında etkili olmuştur. Bu ülkelerin NATO'ya üyelik yolunda attıkları adımlar hem Karadeniz bölgesi açısından hem de Sovyet geçmişi olması nedeniyle Rusya'yı rahatsız etmiştir. Öte yandan NATO'nun ise Karadeniz'de daha da etkin bir pozisyona geçmesinin de önünü açmıştır.⁴⁷ Tüm bu gelişmeler ışığında NATO'ya üye olan ülkelerin sayısındaki artış adeta Doğu-Batı bloğu arasındaki mücadelenin bu ülkeler üzerinden gerçekleştirilmesi anlamına da gelmektedir. Son olarak Finlandiya'nın NATO'ya üyeliğiyle birlikte üye olmayan ülkelerin güvenlik kaygılarının da üst düzeye çıktığını ve bu kaygıların NATO'ya üye olmak isteyen ülke sayısını da arttırdığı gözlenmektedir. Dolayısıyla Ukrayna-Rusya savaşı

⁴⁵ Akdemir, "Nato'nun Karadeniz Politikası," 1-9.

⁴⁶ Doğan Şafak Polat, "NATO ve Rusya Federasyonu'nun Yeni Mücadele Alanı: Karadeniz," *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5 (Özel Sayı Nisan 2017): 67-82.

⁴⁷ Polat, "NATO ve Rusya Federasyonu'nun Yeni Mücadele Alanı: Karadeniz," 67-82.

yeni dönemde sadece Karadeniz'de değil doğu Avrupa ve İskandinav ülkelerinde de bir güvenlik şemsiyesi arayışına neden olmuştur.

Sonuç

Sonuç olarak uluslararası kamuoyunda NATO'nun faaliyetleri ve etki faktörüne bakıldığında ABD'nin bu yapıda daha etkin bir güç olarak öne çıktığı şeklinde bir algı oluştuğu görülmektedir. Ancak coğrafi konumu ve özellikle yeni Avrupa Güvenlik Mimarisi nedeniyle Türkiye'nin öneminin de yeni dönemde belirgin hale geldiğini söylemek mümkündür. Bu noktada Türkiye bulunduğu coğrafi konum ve Kafkasya bölgesine olan sınırı nedeniyle Doğu ile Batı arasında bir köprü olması hasebiyle de büyük bir önem taşıyor. Bu rol tıpkı Türkiye'nin Doğunun Batısı, Batının Doğusu olması yani coğrafi konumunun yaratmış olduğu jeopolitik ve jeostratejik yapıyla benzer bir öneme sahiptir.

Rusya'nın Ukrayna konusunda izlediği tavrın sadece Ukrayna ile sınırlı kalmayacağı aşikardır. Bu nedenle NATO yeni üyeleri birliğe kabul ederken bu durumun uluslararası ölçekte yaratacağı etkileri de iyi hesaplamalıdır. Nitekim alelacele bir şekilde İsveç ve Finlandiya'nın NATO'ya üyelik başvurusunda bulunmalarının ardından Finlandiya'nın hemen kabul edilmesinin ilerleyen zamanlarda Rusya'nın daha da saldırganlaşmasına dolaylı da olsa sebebiyet verebileceği de unutulmamalıdır.

Rusya-Ukrayna savaşının bu kadar uzaması ve ne yöne doğru evrileceğinin halen kestirilememesi ayrıca savaşın askeri, güvenlik, ekonomi, enerji, enformasyon, göç, yoksulluk, gıda krizi vb. konulardaki etkilerinin sadece Kafkasya ile sınırlı kalmayacağı da bilinmelidir. Bu etkiler bugün olduğu gibi gelecekte de tüm dünyayı etkisi altına alacaktır. Bu nedenle NATO birliğe yeni ülke kabul ederken tüm bu olasılıkları da hesaplamalıdır. Özellikle Kırım'ın ilhakının ardından inşa edilen Kerç köprüsüne yapılan saldırı da bu savaşın uzamasının yıkıcı etkilerinin tüm dünyayı etkilemeye devam edeceğini göstermesi açısından önemlidir.

NATO'nun genişleme dalgaları geçmişte olduğu gibi bugün de ABD-Rus mücadelesinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu nedenle Rusya'nın yeni dönemde de kendi coğrafyasına yakın yerlerden ülkelerin NATO'ya dahil olmasına sıcak bakmayacağı aşikardır. Her ne kadar ABD Rusya'yı NATO ve diğer araçlar üzerinden bölgede çevrelemeye çalışıyor olsa da bölgede Rusya'nın yeni müttefiklerinin de olduğu unutulmamalıdır. Bu konuda gerek bölgesel gerekse bölge dışı

aktörlerin yeni süreçte Kafkasya'ya dair izledikleri politikalar nedeniyle ABD'nin eskisi kadar rahat bir biçimde Kafkasya'da ilerlemesinin çok daha kolay olmayacağı öngörülmektedir. Bu noktada gerek Çin gerekse de İran'ın izlediği politikalar ile Türkiye'nin 44 günlük Karabağ savaşı sırasında izlemiş olduğu politikalar nedeniyle Güney Kafkasya'da yeni bir dönemin kapılarının aralandığı da unutulmamalıdır. Bu nedenle ABD NATO üzerinden bölgede etkin bir rol almaya çalışıyor olsa da bunun Ukrayna savaşında görüldüğü üzere pek de kolay olmayacağını söylemek mümkündür.

Öz:

Bu çalışmada öncelikle Soğuk savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Kafkasya bölgesinde Rusya'nın izlediği politikalar ve bu politikaların Sovyet coğrafyasında yarattığı sorunlar ele alınacaktır. Bu kapsamda başta Gürcistan olmak üzere NATO ve AB üyeliği konularıyla gündeme gelen Ukrayna ve SSCB sonrası bu coğrafyada kurulan diğer ülkelerin üyelik yolunda attıkları adımlar, ödedikleri bedeller ve NATO'nun bölge ülkeleriyle hangi alanlarda işbirliğinin olduğu üzerinde durulacaktır. Daha sonra NATO'nun genişleme politikalarının Batı dünyası, Türkiye ve Sovyet sonrası coğrafyada nasıl karşılandığı, genişlemenin bölgesel ve küresel çapta ne tür etkilerinin olduğu, genişleme politikalarının başta enerji güvenliği, gıda, güvenlik, terörizm, ekonomi ve caydırıcılık konularında yaratmış olduğu sorunlar üzerinde durulacaktır. Genişlemenin NATO'ya ekonomik açıdan getirdiği sorumluluklar ve ileride NATO'ya üye devletlerin sayısının artmasının NATO'nun gelecekteki gücü ve caydırıcılığı konularındaki etkileri de değerlendirilecektir. Özellikle Rusya Ukrayna savaşıyla birlikte yeniden gündeme gelmeye başlayan paralı askerler sorunu, cihatçı örgütlerin Kafkasya'ya yerleştirilmeye başlandığı iddiaları ile savaş sırasında Ukrayna'ya yönelik NATO'nun sağladığı askeri ve lojistik desteklerin hangi alanlarla sınırlı kaldığı ve bu tür desteklerin gelecekte ne tür sorunların yaşanmasına sebebiyet verebileceği hususları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: NATO, Kafkasya, Rusya, Ukrayna, Güney Kafkasya, Türkiye

Bibliyografya

İnternet Kaynakları

- Deveci Bozkuş, Yıldız. “ABD’nin ev sahipliğindeki Azerbaycan-Ermenistan görüşmeleri”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/3-soruda-abdnin-ev-sahipligindeki-azerbaycan-ermenistan-gorusmeleri/2892525> (erişim tarihi: 09.05.2023).
- “AB Konseyi Başkanı Charles Michel’den ‘Enerji Birliği’ Önerisi”, <https://tr.euronews.com/2022/09/30/ab-konseyi-baskani-charles-michelden-enerji-birligi-onerisi> (erişim tarihi: 30.09.2022).
- “AB, Ermenistan-Azerbaycan Sınır Belirleme Çalışmaları İçin Misyon Gönderecek.” <https://tr.euronews.com/2022/10/07/ab-ermenistan-azerbaycan-sinir-belirleme-calismalari-icin-misyon-gonderecek> (erişim tarihi: 07.10.2022).
- “Ermenistan Neden Bir NATO Forumu’nda Yer Alıyor?” <https://www.avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-NEDEN-BIR-NATO-FORUM-UNDA-YER-ALIYOR> erişim tarihi: 09.05.2023).
- Perebyinis, H. E. Yevhen, Deputy Minister of Foreign Affairs of Ukraine. “The Russian War Against Ukraine.” *The Diplomatic-academic Conference, Keynote Speech*, 4 Ekim 2022.
- Sarıнай, Yusuf. “Atatürk’ten Günümüze Türk Dış Politikası Hakkında Genel Bir Değerlendirme.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1648 (2000): 857-886.
- “NATO Üyesi 9 Ülke, Ukrayna’nın İttifaka Üyeliği İçin Destek Çağrısı Yaptı.” <https://tr.euronews.com/2022/10/02/nato-ulkesi-9-ulke-ukraynanin-ittifaka-uyeligi-icin-destek-cagrisi-yapti> (erişim tarihi: 04.10.2022).
- Deveci Bozkuş, Yıldız. “Avrupa Birliği’nin Kafkasya Politikalarına Genel Bir Bakış.” *Uluslararası Değişimler ve Türkiye içinde*, (2018): 112-120, https://www.academia.edu/44773001/Uluslararası%C4%B1_De%C4%9Fi%C5%9Fimler_ve_T%C3%BCrkiye (erişim tarihi: 17.01.2023).
- Kesgin, Serdar. “Nato’nun Genişleme Politikasının Karadeniz Güvenliğine Etkisi”, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KESG%c4%b0N-Serdar-NATO%e2%80%99NUN-GEN%c4%b0%c5%9eLEME-POL%c4%b0T%c4%b0KASININ-KARADEN%c4%b0Z-G%c3%9cVENL%c4%b0%c4%9e%c4%b0NE-ETK%c4%b0S%c4%b0.pdf> (erişim tarihi: 04.10.2022).
- Kibaroğlu, Mustafa. “Türkiye-NATO ilişkileri.” *SETA*, Seta Yayınları, 2017. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/6/pdf/What_is_NATO_tur_20200507.pdf (erişim tarihi: 30.09.2022).

“NATO Memnun.”

https://tr.armradio.am/2022/01/17/nato-memnun/?doing_wp_cron=1683652931.4228029251098632812500
(erişim tarihi: 09.05.2023).

İkincil Literatür

- Akdemir, Erhan. “Nato’nun Karadeniz Politikası.” *Karadeniz Araştırmaları*, 42 (2014): 1-9.
- Aktürk, Şener. “NATO Neden Genişledi? Uluslararası İlişkiler Kuramları Işığında NATO’nun Genişlemesi ve ABD-Rusya İç Siyaseti.” *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9/34 (2012): 73 -97.
- Askerzade, A. “NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları.” *Karadeniz Araştırmaları*, 20 (2009): 1-17.
- Alpargu, Mehmet & Enis Şahin. “Sovyet Rusya’nın Dağılmasından Sonra Kafkasya’da Kimlik Problemi.” *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2 (2007): 329-345.
- Bölme, Selin M. “NATO-Türkiye Relations: From Irreplaceable Partner to Questionable Ally.” *Studia Europejskie*, vol. 26, 3 (2022): 93-116.
- Criss, Nur Bilge. “Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu.” *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9/34 (2012): 1-28.
- Çakır, Adem. “Türkiye-NATO İlişkilerinde İnşacı Etkiler (1991-2011).” *Uluslararası İlişkiler*, 18/71 (2021): 45-66.
- Çelikpala, Mithat. “Enerji Güvenliği: NATO’nun Yeni Tehdit Algısı.” *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 10 (2014): 74-99.
- Erkmen, Ayşe. “Türkiye’nin NATO Üyeliği ve Üyeliğin TBMM’de Kabulü.” *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/2 (2020): 1024-1049.
- Flanagan, Stephen J., et al. *Russia, NATO, and Black Sea Security*. RAND Corporation, 2020.
- Karaosmanoğlu, Ali L. “NATO’nun Dönüşümü.” *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 10/40: (2014): 2-38.
- Malek, Martin. “NATO and the South Caucasus: Armenia, Azerbaijan, and Georgia on Different Tracks.” *Connections*, 7/3 (2008): 30-51.
- Oğuzlu, Tarık. “NATO ve Türkiye: Dönüşen İttifakın Sorgulayan Üyesi.” *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9 (2012): 99-124.
- Özkan, Gökhan. “Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-NATO-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikası’na Yansımaları.” *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12/1 (2010): 109-132.

- Polat, Doğan Şafak. "NATO ve Rusya Federasyonu'nun Yeni Mücadele Alanı: Karadeniz." *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5 (Özel Sayı Nisan 2017): 67-82.
- Polat, Doğan. Şafak. "Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri." *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2019): 248-265.
- Reçber, Kamuran. "NATO Kurucu Andlaşması 5. Maddesinin Saldırı Fiili Açısından Analizi." *Diplomasi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2020): 1-10.
- Türközü, Faruk & Server Sevil Akyürek. "Structural Change Efforts of NATO and Turkey's Role within the Framework of the New Institutional Theory." *Technium Social Sciences Journal*, vol. 22 (2021): 762-777.

Girit Örneğinde Müslüman Olmanın Ön Koşulu: Sünnet

Nuri Adıyeke*

Abstract:

Title: *Circumcision, Prerequisite for Being a Muslim: The Example of Crete*

The population balance in Crete, which was annexed to the Ottoman lands in the 17th century, was achieved not through immigration but through conversion. There were different complications within the framework of conversions on the island. One of them was circumcision. Circumcision, one of the conditions of being a Muslim, sometimes created a problem, especially for those who later became Muslims. As a matter of fact, it is understood that some Muslim men in Crete in the 17th and 18th centuries were lax about circumcision. The administration, on the other hand, accepted the practice of circumcision as a “sharia-i istimalet” and tried to prevent laxity in this matter. Another problem with circumcision in the sources arises regarding the practices of crypto-Christians. Circumcision in crypto-Christians refers to a different practice that leaves only a trace.

Keywords: Crete, conversion to Islam, circumcision, Muslim, Christian

Giriş

Girit, Osmanlı sınırlarına hayli geç bir tarihte katıldı ve klasik Osmanlı kurumlarının dönüşmeye başladığı bir dönemde, adada Osmanlı kurumsallaşması genelden biraz farklı yaşandı. Ada idaresinde sadece kurumsal yapı değil toplumsal yapı da kendine has özellikler oluşturdu. Adadaki nüfus dengesi, alışılmış şekilde yeni fethedilen topraklara Müslüman nüfus göçürülerek oluşmadı. Balkanların alınmasından sonra olduğu gibi, adaya Anadolu’dan bir Müslüman kitlenin göçürülmesi söz

* Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
ORCID ID: 0000-0001-8577-2357; e-mail: nuri.adiyeke@deu.edu.tr

konusu değildi. Bu dönemlerde artık ne Anadolu'yu besleyen doğudan gelen Türkmen nüfus potansiyeli vardı ne de Braudel'in 16. yüzyıl için belirttiği biyolojik devrim söz konusu idi. Tersine bu dönemde Anadolu nüfusunda ciddi bir küçülme hatta kriz söz konusu idi.¹ Doğal olarak adaya, Anadolu'dan bir nüfus göçürülmedi. Bunun sonucu olarak Girit'te nüfus dengesi geleneksel sürgün metodu ile değil ihtida süreci ile gerçekleşti. Hanya'nın fethinden itibaren adanın yerli halkından pek çok kişi Müslümanlığı seçmiş, ihtida etmiştir.²

Yeni Müslüman olanlar (nev-Müslim) dinin katı kurallarını farklı ve geleneksel tavırlara göre biraz gevşek şekilde uygulamışlardı.³ Geleneksel öğretisi de Girit Müslümanlarını farklı saymış, onların Müslümanlığını bir parça farklı kabul ederek, "burma" olarak isimlendirmiştir.⁴ Adada yaşanan kitlesel ihtidalar, travmatik olmasa da farklı problemler doğurmuştu.⁵ Girit'te Müslümanlığa geçişte yaşanan problemlerden birisi de nev-Müslim erkeklerin sünnet olması meselesi idi.

İhtida ve Sünnet

Sünnet; erkeklik organının ucundaki derinin çepeçevre kesilmesi işlemidir.⁶ Binlerce yıldan beri günümüze dek sürdürülen bir gelenektir. Sünnetin Arapçası "hitan"dır ve Osmanlı belgelerinde de hitan olarak

¹ Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *İJMES*, 36, (2004): 189, et al.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ayşe Nükhet Adıyeke, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Şerhi Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm," *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002 (Ankara: TTK, 2006), 557-568; Nuri Adıyeke, "Multi-dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete," *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, ed. Antonis Anastasopoulos (Resmo: Crete University Press, 2008): 203-209; Gülsün Ayvalı, "An Awkward Case of Conversion on Crete," *Archivum Ottomanicum*, 26 (2009): 235-242.

³ Nükhet Adıyeke & Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 13.

⁴ "Burma: Girit'te Hıristiyanlara teaddide bulunan İslamiyetin dini hükümlerinden habersiz ve cahil Müslümanlar hakkında kullanılan bir tabirdir." M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 248; Keza Tancoigne, *Giritli Müslümanların Kuran'ın bazı hükümlerine uymada gösterdikleri ihmaller, boğazlarına düşkünlükleri hatta İslamca yasak etleri yediklerini ve bu yüzden onların kuran softaları nezdinde pek makbul olmadıklarını söyler. J. M. Tancoigne, İzmir'e Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat, (Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri 1811-1814)*, çev. Ercan Eyüboğlu (İstanbul: Bülke Yayınları, 2003), 56.

⁵ Bu problemler ve toplumsal karşılıkları için bkz. Adıyeke, "Multi-dimensional Complications of Conversion."

⁶ *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988): 1355.

geçmektedir. Sünnet ameliyesi Yahudilik ile dinsel bir nitelik kazanmış,⁷ bu durum İslam dünyası içinde de devam etmiştir. Sünnet zamanla dini bir vacibe, kimlik ve aidiyet ifade eden bir karaktere sahip olmuştur.⁸ Dolayısıyla sünnet töreni sadece tıbbi ve dini bir tören değil, aynı zamanda sosyo-politik bir mekanizma ve erkek kimliğinin ilanıdır.⁹

İslam dünyası içinde sünnetin yeri tam olarak tespit edilememiştir. Kuran'da sünnetle ilgili açık bir ifadenin olmamasından dolayı, sünnetin vacip veya peygamberin sünneti olduğuna dair tartışmaların ötesinde,¹⁰ bir algı olarak "Müslüman olmak sünnetli olmak" idi.¹¹ İslam'da, sünnetin yapılması ile ilgili bir süre olmamasına rağmen, genellikle erkek çocuğu buluşa ermeden sünnet ettirilmektedir. Müslüman olarak doğanlar için doğal bir süreç olarak kabul edilen ve uygulanan bu durum ileri yaşlarda, sonradan Müslüman olan Hristiyan mühtediler için çok daha farklı sorunlar oluşturmuştur.

İhtida eden bir kişinin sünnet olması gerekliliği, Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi'nde ve Ebussuud Efendi fetvalarında açık bir şekilde görülmektedir.¹² Nitekim kayıtlarda Müslümanlığa geçen kişilerin sünnet olduğuna dair çok sayıda örnekler bulunmaktadır. Sünnet ameliyesinin ileri yaşlardaki ihtidalar da dahi uygulandığı görülmektedir. Sünnet yaralarının yirmi beş günde iyileşeceğine inanılsa da¹³ bu durum her zaman geçerli olmuyordu. 112 yaşında "şeref-i İslam ile müşerref olan" ruhban sınıfından bir ihtiyarın sünnet olduğundan beri iyileşemediği, hasta yattığı ve geçimi için sultandan küçük bir ihsan isteği ilginç bir örnektir.¹⁴ Bu yaşlı kişi en azından hayatta kalabilmiştir. 1895 yılında

⁷ Sünnetin dinsel hikayesi için bkz. Salih Çinpolat, "Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri," *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi, (KİİFAD)*, III (2017): 109 vd.

⁸ İlhan İlkılıç, "Erkek Çocuğu Sünnetinin Etik Boyutları," *Pediatric Üroloji Bülteni/Her Yönüyle Sünnet*, c. 1, 1 (2018): 19.

⁹ Cem Doğan, "Circumcision, Medicine and the Social Construction of Masculinity in the Late Ottoman Society (1872-1922)," *Turkish Studies*, c. 16, 1 (2021): 212.

¹⁰ Kamil Çolak, "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri," (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000), 153. Çolak doktora çalışmasında ihtida sünnet olmak ilişkisi hakkında bir başlık açmamış fakat konuyu "İhtidaların Sonuçları: Kişisel Durumda Değişmeler" başlığı altında dört sayfada özet olarak iyi bir şekilde tartışmıştır, s.150-153.

¹¹ Çolak, "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri," 152.

¹² Çolak, "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri," 151. Bir Musevi ihtida ederse sünnetli olduğu için sünnet ameliyesine gerek yoktur. Bu durum Hristiyan mühtediler için geçerli idi.

¹³ Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangı, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 105.

¹⁴ BOA, İE.MT., 3/291-2, bkz. Recep Karaca & İsmail Yücedağ, *Osmanlı Arşiv Vesikaları*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2014), 54, 55.

Hüdavendigâr vilayeti, Edremit kazasında 80 yaşındaki bir Hristiyan, ihtida ederek Müslüman olmuş akabinde sünnet olduktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir.¹⁵ Belgede bir açıklama yoksa da bu kişinin ölümüne, sünnetle ilgili bir tıbbi komplikasyon sebep olmuş olabilir.

Pashley, Girit'te ihtida edenlerin sünnet olduğunu belirtse de¹⁶ nev-Müslim erkeklerin bu konuda gevşek davrandıkları anlaşılmaktadır. Bu konudaki ilk şikâyet ve düzenleme Mart 1658 tarihli'dir. Sünnetçi Şeyh Rüstem ordu-i hümayuna verdiği arzualde, birçok reayanın Müslümanlığı kabul ettiklerini ama sadece görünüşte Müslüman olup sünnet olmadıklarını bildirmişti. Şeyh Rüstem bu konuda serasker paşadan yardım istemiş ve buyruldu talep etmiştir. Nitekim serasker Girit'te görevli kadılarına gönderdiği buyruldu-i şerif ile sünnet olmamış nev-Müslimlerin sünnet işi için, Sünnetçi Şeyh Rüstem'in görevlendirildiğini bildirdi. Sünnet olmaktan sakınan kişilerin, öteki köylerin *gavurları* ile bir tutulacağı da açıkça yazılmıştı.¹⁷

Bu emrin etkili olup olmadığını bilemiyoruz fakat bu emirnameden yaklaşık bir asır sonra, 17 Ekim 1745 tarihinde Girit valisi el-Hac Ahmed Paşa, Kandiye ve Resmo kadıları, örfi görevlileri, evkaf mütevellileri, malikane zabıtları, nahiye ve kurra subaşları ve sair söz sahiplerine hitaben bir buyruldu göndermiştir. Emirnamenin muhataplarına bakılırsa valinin bu işi oldukça önemseydiği anlaşılmaktadır. Buna göre, nahiye ve köylerde buluşa eren bazı Müslümanların sünnet olmadıklarının duyulduğu ve bunların "*marifet-i şer'le*" sünnet olmaları isteniyordu. Yöneticilere nahiye ve köylerde gerek küçük yaşta gerekse buluşa ermiş ve geçmiş sünnetsiz olanların kesinlikle sünnet ettirilmesi emredilmiştir. Ayrıca kendi rızası ile sünnet olmayıp inat eden olursa görevlilerce tespit edilip zorla sünnet ettirilmesi gerekiyordu. Yazıda bu durumun başka işlere benzemediği ve "*şeriat-ı istimalerden*" olduğu özellikle belirtilmişti. Bu iş için eski berber başı görevlendirilmişti ve herkesin bu işiye yardım etmesi bildirildi.¹⁸

17. yüzyıl ortalarında yeni İslamlaşan Girit adasında sünnet ihmal edilebilir bir ritüel gibi görünmektedir. Ne var ki bir asır sonrasına ait benzeri bir idari uyarının yapılmış olması bu ihmalin adeta bir süreklilik kazandığı izlenimini doğurmaktadır. Bu emirnameden anlıyoruz ki, idare

¹⁵ BOA, HR.TH., 162-12, lef 1.

¹⁶ Robert Pashley, *Travels in Crete*, v. I, (Londra, 1837), 105.

¹⁷ Nikolaos Stavrinidis, *Metafrasis Turkikon İstoriakon Eggrafon*, (Aforonton is tin İstoria tis Kritis), c. I, (Kandiye-Girit, 1975), 65. (TAH., c. 1, s.133.)

¹⁸ Resmo Şeriye Sicili, no:365, s.158.

ihtida ile sünnet olmak arasında doğrudan bir ilişki kuruyordu. Yine anlaşılmaktadır ki, İslam üzere doğan çocuklarda da sünnet konusunda bir gevşeme söz konusu idi.

1929 yılında Giritli Türklerle ilgili küçük bir kitap yazan Fournarakis sünnet konusunda ilginç bilgiler vermektedir. “*Bilindiği üzere her Müslüman sünnet olur, bundan dolayı Müslümanlığa geçen her Hristiyan’ın da sünnet olması gerekirdi. Ancak toplu Müslümanlaştırmalarda o kadar sünnetçiyi nerede bulsunlar? Bu durum karşısında onlar da sünnetten muaf tutulup tutulamayacaklarını müftüye sormaya mecbur kaldılar. Müftü de müspet cevap verince birçoğu bu ameliyattan kurtuldu.*”¹⁹ Bu bilgi hiç şüphe yok ki doğru değildir. Çünkü yönetim, sünnet ile Müslümanlaştırmayı paralel düşünmüş ve gerektiğinde sünnet işini resmi olarak üstlenmiştir. 1749 yılı ocak ayında Edirne sakinlerinden Yakup ve Hasan isimli kişiler fakir olduklarını ve kimselerinin olmadığını bildirerek sünnet olmak için sultandan yardım isterler. Ardından bu kişilerin sünnet masrafı merkezce karşılanmıştır.²⁰ Keza 1868 yılında kendisi de bir Hristiyan olan Osmanlı’nın Atina sefiri Fotiyadis Paşa’nın merkeze sunduğu yazı bu konuda devletin politikasını açıkça ortaya koymaktadır. Paşa’nın yazısında; Eğriboz kazasında 18 hane Müslüman aile olduğu ve bunların yirmiden fazla erkek çocuklarının olduğu bildirilmektedir. Bu çocuklardan birkaç tanesi yirmi yaşından geçkin idi ve bunlar henüz sünnet olmamışlardı. Bu çocukların sünnet ettirilmeleri için, devletin bu kazaya bir cerrah göndermesi veya yakındaki askeri birlikten bir cerrahın bir süreliğine burada görevlendirilmesi istenmiştir.²¹ Keza aynı tarihlerde yönetim, hali vakti yerinde olmayan fakir çocuklarını defter edip kitleler halinde sünnet ettirmiştir.²²

Görüldüğü gibi sünnet ameliyesi devletin hoşgörü gösterip insanların tercihine terk ettiği bir konu değildi. Tam tersi yukarıdaki belgede söz ettiği gibi, “*şeriat-ı istimaletden*” idi. Dolayısıyla Girit’te yaşanan sünnet konusundaki problemler devletin müsaade ettiği bir durum değil, *defakto* bir durumdu.

Tartışmalı durumlarda erkeğin sünnet olup olmadığının doğrudan kontrol edildiği anlaşılmaktadır. Kandiyeye muhafızı İbrahim Paşa’dan merkeze gönderilen tarihsiz bir belgede Ali isminde bir

¹⁹ Konstantinos G. Fournarakis, *Giritli Türkler Tourkokrites*, çev. Tanaş Çimbis, (İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, 2018), 38, (ilk basımı: Hanya, 1929).

²⁰ BOA, C. BLD., 108/5354.

²¹ BOA, İ. MTZ. (01)., 16/487 lef 1.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 1856 ile 1869 yılları arasına tarihlenen çok sayıda “Hitanları Hazine-i Hassa’dan Karşılanacak Çocuklar” defteri bulunmaktadır.

mühtediden söz edilmektedir. Tahminen yirmi yaşında olan Ali, iki yıl önce ihtida etmiş ve Kandiye’de beş altı ay Müslüman kıyafeti ile dolanmış ardından da kaybolmuştur. Bu kişi, kısa bir süre sonra Fransız kaptan Böfoye’nin (?) teknesi ile limana gelmiş ve burada tanınmıştır. Kendisi ihtida etmediğini söylese de İslam’ı kabul ettiği şahitlerce onanmış ve sünnetli olup olmadığı bizzat kontrol edilmiştir. Bu kontrolde, “mahall-i hitanında eser-i hitan zahir olduğu”, yani sünnet bölgesinde sünnet izi olduğu anlaşılmıştır.²³

Buradaki “sünnet izi” deyimini de ilgi çeken bir terimdir. Sünnet izi acaba sünnetli olmaktan farklı bir durumu mu izah etmektedir? Kandiye Müftüsü, Kasım el-Bendevi’nin 1783 tarihli fetva kitabındaki şu fetva bu konuda bir fikir vermektedir.

Zeyd’i sünnet iden Amr u hitan hin-i hitanda kamil kat’ itmeyüb bir mikdar mutadan noksan üzere kat’ eylese şer’en itmamına değın kat’ olunur mu?

*El-cevab nısfından ziyade kat’ olundu ise tekrar kat’ olunmaz nısf-ı ba-ekll ise tekrar kat’ olunur.*²⁴

Fetvanın günümüz Türkçesi şudur; sünnetçi, sünnet olması gereken kişinin alınması gereken kısmın tamamını değil ancak bir kısmını alarak sünnet edince kalan kısmını tekrar sünnet etmek gerekir mi? Fetva cevabında da, yarısından çoğu alındı ise gerek kalmadığı ama alınması gereken parçanın yarısından azı alındı ise tekrar sünnet olmak gerektiği bildiriliyordu. Bu fetvayı bir önceki belge ile beraber düşünürsek sünnet amelîyesinin kimi zaman tam olarak yapılmadığı, sadece bir iz bırakacak şekilde yapılmış olabileceği akla gelmektedir.

Bu tartışmayı şekillendirebileceğimiz bir başka zemin ise kript Hristiyanlık tartışmalarıdır. Girit’te bir kript Hristiyan cemaatinin varlığı bilinmektedir. Bu grup zâhirde/görünüşte Müslüman, içte/bâtında Hristiyan’dır. Kendilerinin Müslüman isimleri olmakla birlikte vaftiz isimleri de vardır. Görünüşte Müslüman elbisesi giymekte, kamusal alanlarda Müslüman gibi davranmakta fakat kişisel alanlarında Hristiyan hayatı yaşamaktadır.²⁵ Girit’teki bu cemaat, 1821 ayaklanması sonrasında

²³ BOA, C. ADL., 5592/2. (Belgenin 18. yüzyıla ait olduğunu düşünüyorum.)

²⁴ Kasım el-Bendevi, *El-Vakati’l-Kebîra El-Giridiyye*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, kayıt no: 162: 69a.

²⁵ Kript Hristiyanlıkla ilgili geniş bilgi için bkz. R. M. Dawkins, “The Crypto-Christians of Turkey,” *Byzantion (Revue Internationale des Etudes Byzantines)*, VIII, (1933): 247-275; Antony

kendilerini açığa vurmuşlar, irtidat etmişlerdi.²⁶ Bu tür bir sünnet olayı kript Hristiyanlar içinde uygulanabilecek, sadece iz bırakan bir sünnet ameliyesi olabileceğini akla getirmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, Stavrinidis'in yayımladığı, 1658 tarihli ilk emirnamede sünnet konusu gündeme gelmiş ve ihtida konusunda çalışan hemen herkes buradan hareketle bu tarihte böyle bir sorun olduğunun altını çizmiştir. Ne var ki bu satırların yazarı da başta olmak üzere bu konuda çalışanlar, bu problemin yaygınlığı konusunda bilgilerin yetersizliğinden yakınmıştı.²⁷ Anlaşılan o ki, adada ihtida edenler ve onların nesilleri sünnet olmak konusunda da yaygın tavırdan biraz daha farklı bir davranış gösteriyorlardı. Sünnet konusunda belki de kript Hristiyanlar sadece bir iz bırakabilecek bir sünnet biçimini geliştirmişlerdi.

Öz:

17. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan Girit'te nüfus dengesi nüfus göçürme aracılığıyla değil ihtida aracılığıyla gerçekleşti. Adada ihtidalar çerçevesinde farklı komplikasyonlar yaşandı. Bunlardan biri de sünnet olmak idi. Müslüman olmanın koşullarından olan sünnet işlemi, özellikle sonradan Müslüman olanlar için, bazen bir problem oluşturabiliyordu. Nitekim Girit'te 17. ve 18. yüzyıllarda bazı Müslüman erkeklerin sünnet konusunda gevşek davrandıkları anlaşılmaktadır. Yönetim ise sünnet uygulamasını "şariat-ı istimaletden" kabul ederek bu konuda gevşeklik gösterilmesinin önüne geçmeye çabalamıştır. Kaynaklarda sünnet ile ilgili bir başka problem de kript Hristiyanların uygulamalarına dönük olarak ortaya çıkmaktadır. Kript Hristiyanlarda sünnet işlemi sadece bir iz bırakan farklı uygulamaya işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Girit, ihtida, sünnet, Müslüman, Hristiyan

Bryer, "The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond," *Deltio*, 4 (1983): 13-69.

²⁶ A. Nükhet Adıyeke & Nuri Adıyeke, "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidat Olayları," *Kebikeç*, 10 (2000): 107-113.

²⁷ Adıyeke, "Multi-dimensional Complications of Conversion," 209.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, C. ADL., 5592/2.
BOA, C. BLD., 108/5354.
BOA, HR. TH., 162/12, lef 1.
BOA, İ. MTZ. (01), 16/487, lef 1.
BOA, İE. MT., 3/291, lef 2.

Yazmalar

- Kasım el-Bendeve. El-Vakiâtü'l-Kebîra El-Giridiyye, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, Kayıt no: 162.
Stavrinidis, Nikolaos. Metafrasis Turkikon İstorkon Eggrafon, (Aforonton is tin İstoria tis Kritis), c. I, Kandiye-Girit, 1975.
VİBMA., Resmo Şeriye Sicili (RŞS.), no: 365, s. 158.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Adıyeke, A. Nükhet. "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm." XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002. Ankara: TTK, Ankara, 2006: 557-568.
Adıyeke, A. Nükhet & Nuri Adıyeke. "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidad Olayları." *Kebikeç*. 10 (2000): 107-113.
Adıyeke, A. Nükhet & Nuri Adıyeke. *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
Adıyeke, Nuri. "Multi-dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete." *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, ed. Antonis Anastasopoulos. Resmo: Crete University Press, 2008: 203-209.
Ayvalı, Gülsün. "An Awkward Case of Conversion on Crete." *Archivum Ottomanicum*, 26 (2009): 235-242.
Bassano, Luigi. *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*. çev. Selma Cangı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.
Bryer, Antony. "The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond." *Deltio*, 4 (1983): 13-69.
Çinpolat, Salih. "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri." *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi, (KİİFAD)*, III (2017): 109-126.
Çolak, Kamil. "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri." *Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2000.
Dawkins. R. M. "The Crypto-Christians of Turkey." *Byzantion (Revue Internationale des Etudes Byzantines)*, VIII (1933): 247-275.

- Doğan, Cem. "Circumcision, Medicine and the Social Construction of Masculinity in the Late Ottoman Society (1872-1922)." *Turkish Studies*, c. 16, 1, (2021): 207-221.
- Fournarakis, Konstantinos G. *Giritli Türkler Tourkokrites*. çev. Tanaş Çimbis), İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, 2018.
- İlkılıç, İlhan. "Erkek Çocuğu Sünnetinin Etik Boyutları." *Pediyatrik Üroloji Bülteni/Her Yönüyle Sünnet*, c. 1, 1 (2018): 18-20.
- Özel, Oktay. "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered." *İJMES*, 36 (2004): 189-212.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. c. I, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Pashley, Robert. *Travels in Crete*. v. I, Londra: 1837.
- Tancoigne, J. M. *İzmir'e Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat*. (Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri 1811-1814). Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Büke Yayınları, 2003.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.
- Yücedağ, İsmail. *Osmanlı Arşiv Vesikaları*. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2014.

